

**Міністерство освіти і науки України Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет

Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

Науково-дослідницька діяльність

**Наталії Полонської-Василенко у сфері студювання історії
української науки**

Спеціальність 032 Історія та археологія.

Освітня програма «Історія та археологія»

Здобувачки другого
(магістерського) рівня освіти
Відзак Анастасії Володимирівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доктор історичних наук, професор,
Куций Іван Петрович

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук
Прийдун Степан Васильович

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖУВАЛЬНОЇ ТЕМИ	6
1.1. Стан наукового вивчення постаті Н. Полонської-Василенко.....	6
1.2. Специфіка джерельної бази.	8
1.3. Методологічні засади дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО	15
2.1. Жанри давньоруського історіописання	15
2.2. Козацько-барокове літописання	20
2.3. Просвітницька, романтична та народницька історіографія в інтерпретації Н. Полонської-Василенко.....	27
2.4. Український історіографічний процес ХХ століття, в оцінках Н. Полонської-Василенко.....	32
РОЗДІЛ 3. БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОЗНАВСТВА	37
3.1. Олександр Оглобин.....	37
3.2. Агатангел Кримський	39
3.3. Микола Василенко	45
3.4. Домет Оляничин	48
3.5. Петро Курінний	52
3.6. Борис Крупницький	56
РОЗДІЛ 4. РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА У НАУКОВОМУ БАЧЕННІ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО	60
РОЗДІЛ 5. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, ЯК ДОСЛІДНИЦЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ	69
5.1. Українська академія наук.....	69
5.2. Український вільний університет.....	79
РОЗДІЛ 6. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО ЯК РЕЦЕНЗЕНТ І ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ДІАСПОРИ	84
ВИСНОВОКИ	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	98

ВСТУП

Актуальність теми. Історія України знає значну кількість визначних істориків, що досліджували різні періоди минулого. Однією з найбільш яскравих і помітних постатей є Н. Полонська-Василенко. Вона займала одне з ключових місць у формуванні української історіографії, адже створила чимало праць, які сьогодні вважають класичними. Важливо підкреслити, що була вона не лише талановитим істориком, а й живим свідченням своєї епохи, оскільки переживала безліч утисків і життєвих випробувань, які далеко не кожен видатний діяч здатен був би витримати.

Праці Н. Полонської-Василенко вирізнялися тематичною багатогранністю, а в пізній період творчості вона особливу увагу приділяла згадкам про видатних істориків, що постраждали від репресій радянської влади. Вона була щирою патріоткою і глибоко любила свою країну, тому й залишалася відданою історичній науці до останніх днів свого життя, адже їй присвятила всю себе. Слід урахувати, що доля Н. Полонської-Василенко, була надзвичайно складною: вона, як її чоловік М. П. Василенко, неодноразово ставала жертвою радянських утисків. Такі репресії та тиск фактично позбавляли можливості повноцінно займатися науковою діяльністю. Попри значний авторитет в історичному середовищі, вона була змушена емігрувати. Існують різні погляди на те, як саме еміграція позначилася на її науковій роботі, однак очевидним є те, що саме вона пережила один із найпродуктивніших етапів своєї кар'єри.

Ця історична постать користувалася великою повагою серед інших науковців та видатних діячів свого часу. Її авторитет був заслужений завдяки масштабній і високопрофесійній діяльності; фактично неможливо знайти людину того періоду, яка б не визнавала її вагомий внесок в українську історичну науку. Саме значення її праць та їхній вплив на історію України є визначальними чинниками, що зумовлюють звернення до постаті Н. Полонської-Василенко у нашій кваліфікаційній роботі. Спадщина

Н. Полонської-Василенко, розглянута як доробок історика та вченого широкого профілю.

Об'єктом дослідження є науково-дослідницька, науково-популярна спадщина та життєво-кар'єрний шлях Н. Полонської-Василенко.

Предметом дослідження є внесок Н. Полонської-Василенко у концептуальне та фактографічне вивчення історії української науки.

Метою дослідження є комплексно та всебічно проаналізувати внесок Н. Полонської-Василенко у розвиток української гуманітарної науки.

В рамках загальної мети виділили такі окремі **завдання**:

- Охарактеризувати стан опрацювання проблематики постаті Н. Полонської-Василенко у сучасній науковій літературі;
- Визначити особливості джерельної бази;
- Простежити основні віхи наукової біографії Н. Полонської-Василенко;
- Здійснити комплексний аналіз її науково-дослідницької та науково-популярної спадщини;
- Розкрити зміст історіографічної концепції дослідниці;
- З'ясувати внесок Н. Полонської-Василенко у вивчені знакових постатей української гуманітарної науки;
- Дати оцінку пізнавальної та теоретичної вартості наукознавчого доробку дослідниці.

Хронологічні межі роботи визначені періодом активної наукової, видавничої та публіцистичної діяльності Н. Полонської-Василенко і охоплюють час від початку її дослідницької кар'єри і до відходу її активної наукової роботи (1927-1977рр.)

Наукова новизна полягає насамперед у тому, що нами вперше здійснено комплексне вивчення внеску Н. Полонської-Василенко у дослідження історії української науки. Крім того, у роботі вперше проведено докладний і цілісний аналіз її історіографічних студій. Отримані результати

дають можливість по-новому оцінити наукову біографію вченої, а також доповнити уявлення щодо розвитку українського історіографічного процесу ХХ століття.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що зібраний матеріал та сформульовані висновки можуть бути використані насамперед для створення цілісної біографії Н. Полонської-Василенко. Крім того, результати роботи можуть стати корисними у навчальному процесі, зокрема під час підготовки лекції, підручників і навчальних посібників з історії української науки та історії української історіографії.

Апробація результатів дослідження: окремі аспекти дослідження були висвітлені на 78-й міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання». По темі кваліфікаційної роботи опублікована стаття на тему «Н. Полонська-Василенко як представниця та дослідниця української діаспорної історіографії»

Структура дослідження визначається логікою опрацювання сформульованих завдань. Відповідно, кваліфікаційна робота містить такі елементи: зміст, вступ, шість розділів, висновки та список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖУВАЛЬНОЇ ТЕМИ

1.1. Стан наукового вивчення постаті Н. Полонської-Василенко

З огляду на відомі історичні обставини, наукова спадщина Н. Полонської-Василенко у радянський період залишалася недоступною для широкого українського читача. Вона зберігалася переважно в колах української діаспори, де її твори продовжували поширюватися серед емігрантської інтелігенції. Лише після проголошення незалежності України її праці почали активно повертатися на Батьківщину та ставати надбанням широкої читацької аудиторії. Водночас, попри значне поширення її наукового доробку, сама постать дослідниці тривалий час не ставала предметом комплексного історіографічного аналізу.

За понад тридцять років незалежності Україна так і не отримала цілісного, системного дослідження життя й наукової діяльності Н. Полонської-Василенко. Її творчість вивчена лише частково, переважно у вигляді біографічних оглядів.

Відомий у діаспорному науковому середовищі Л. Винар започаткував дослідження постаті Н. Полонської-Василенко. Він опублікував низку праць, присвячених її ролі в українському історіографічному процесі. Серед них особливо вирізняються його статті «Професор Н. Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство» [9] та «Матеріяли до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко» [8], у яких автор розглядає як наукову, так і громадську діяльність дослідниці.

На початку незалежності України з середовища українських істориків першим звернувся до постаті Н. Полонської-Василенко С. Білокінь «Н. Д. Полонська-Василенко – історик, філософ, біограф»[1]. Автор подає узагальнений і глибоко аналітичний портрет ученої, зосереджуючи увагу на її внеску в українську історіографію та формуванні власної концепції історичного процесу. С. Білокінь підкреслює, що Н. Полонська-Василенко вирізнялася широким спектром наукових інтересів – від досліджень Русі й

козацтва до аналізу розвитку української науки і водночас мала філософське бачення історії як процесу тяглості національного життя. Особливе значення автор надає її життєвому досвіду, зокрема періоду репресій і еміграції, які сформували її світогляд та визначили гостру увагу до проблеми знищення інтелігенції в радянську добу. С. Білокінь наголошує на високому професійному рівні дослідниці, її здатності поєднувати строгий аналіз джерел із глибокими узагальненнями, а також на її ролі як одного з моральних і наукових авторитетів української діаспори. У цілому він характеризує Н. Полонську-Василенко як видатного науковця, що зуміла зберегти й розвинути українську історичну традицію попри випробування тоталітарної доби.

Серед науковців, які зверталися до спадщини дослідниці, варто виділити історика І. Вербу, котрий зробив найбільший внесок у дослідження її діяльності. У його науковому доробку нараховується близько десятка статей і публікацій, присвячених окремим аспектам біографії та творчості вченої. Зокрема, у статті «Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко» (1996 р.) проаналізовано її внесок у розвиток археографії [4]. Проте більшість праць мають біографічно-оглядовий характер, як-от: «Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884-1973)» (2008 р.) [5], «Н. Д. Полонська-Василенко: Сторінки життєвого та творчого шляху» (1993 р.) [31], «Н. Д. Полонська-Василенко: Короткий нарис життя та діяльності» (1992 р.) [22] та інші.

Окремі узагальнення щодо історіографічної діяльності Н. Полонської-Василенко подали також відомі історіографи В. Ульяновський [40] та А. Портнов [39], які у своїх працях торкалися питання методології, структури та інтелектуальної спадщини вченої. Як свідчить аналіз, у сучасній українській історіографії існують окремі, здебільшого фрагментарні спроби осмислити внесок Н. Полонської-Василенко – як у формі загальних оглядових робіт, так і в контексті окремих аспектів її наукової діяльності.

Однак, попри наявність цих напрацювань, на сьогодні відсутнє цілісне, комплексне дослідження, яке б всебічно розкривало науково-історичну спадщину Н. Полонської-Василенко у всій її багатогранності. Здійснений історіографічний аналіз дозволяє констатувати, що постать дослідниці розглянута лише частково, а її роль як історика – вивчена недостатньо. До того ж такий важливий напрям, як історіографічні студії самої Н. Полонської-Василенко, досі фактично не став предметом спеціального наукового аналізу.

Таким чином постать Н. Полонської-Василенко не цілком новою для української історіографії. Певне коло українських дослідників діаспори та сучасної незалежної України вже торкалися окремих аспектів у вивченні її постаті. Проте в цілому постать Н. Полонської-Василенко залишається і до сьогодні мало вивченою сучасній українській історіографії. На сьогодні відсутня цілісна праця яка б комплексно аналізувала внесок дослідниці у розвиток української науки. Це й спонукало нас зосередити нашу дослідницьку увагу на вивченні її постаті.

1.2. Специфіка джерельної бази.

Проблематика нашого дослідження ґрунтується на джерелах історіографічного характеру, а саме історично-узагальнюючих працях, монографічних дослідженнях та науково-популярній літературі, що вийшла з-під пера Н. Полонської-Василенко.

Джерельна база у нашому випадку це роботи Н. Полонської-Василенко, варта розуміти що її праці були на різну тематику та розглядали різні питання того часу, якщо брати до уваги сучасну літературу, то варта зазначити що велика кількість спеціалізованих праць не раз відсилаються на роботи саме Н. Полонської-Василенко, в наслідку чого можна зазначити всю важливість та значимість праць того часу, якщо навіть скрізь роки вони не втрачають свою актуальність, та все ще широко використовуються в історичному світі.

Так спадщина Н. Полонської-Василенко являє собою роботи які були як і спеціалізовані про конкретні території України, так і унікальні праці про різних історичних постатей, вона була багатогранним істориком і писала

багато про що. Розглядаючи праці які були про регіони України їх походження та історіографію, то варта написати про великий успіх в даному напрямленні, адже в першу чергу Н. Полонської-Василенко стала відома як історик територіального масштабу, яка писала про історію одного регіону, вже під час тяжкого становища на території України вона перейшла до більш загальних робіт які доказували що Україна єдина і належить тільки Українцям, що дані території не були окуповані українцями і вони там живуть з давніх років, такі твори були значні в час коли радянські партії пробували просувати думку єдності, та важливі вони ще були закладеною думкою національного відродження в них, вона досить активно закладала дану думку в своїх творах, навіть в умовах великої цензури від “Старшого брата”, не дивлячись на всі за і проти, вона змогла хоч і не довгий період часу випускати такого роду історичні публікації.

Так вже наприкінці свого етапу писання на Україні та на початку етапу еміграції все більше Н. Полонської-Василенко писала про гніт та проблеми того часу, про то як було історикам та іншим науковцям, та що вони переживали. Дані роботи були дуже важливі, адже вони показували та давали огласку всім нерівноправним діям по відношенню до науковців, народ мав розуміти що не тільки вони потерпають від гніту, ай всі хто боровся за вільну Україну, також не можливо зменшити результат який був в наслідок даних робі за кордоном, адже такі праці давали також можливість іноземцям зрозуміти, що відбувалось того часу. Хоч і таких праць в Н. Полонської-Василенко було і не так багато, але вона старалась завжди приводити до прикладу репресованих істориків, приводити їх як борців за вільну Україну та за свою любиму справу.

Описуючи біографію видатних істориків, Н. Полонська-Василенко написала цілий ряд біографічних праць, що були опубліковані у емігрантських виданнях та стали цінним надбанням. Адже окремі з них є майже мемуарними і розкривають цікаві деталі із життя дослідників. Серед них відомі історики виключно емігрантського середовища, а також і ті хто довший час творив під

гнітом радянської ідеології, однак наприкінці війни зумів виїхати на захід: Олександр Оглоблин («Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці») [24, С. 33–37], Агатангел Кримський («Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1941») [21, С. 90–98], Микола Василенко («Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність») [23, С. 41–51], Домета Олянчин («Пам'яті Домета Олянчина (6.VII.1891–25.VI.1970)») [25, С. 83–89], Петро Курінний («Петро Петрович Курінний (З нагоди 70–ліття)») [26, С. 5–18], Борис Крупницький («Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956)») [27, С. 253–270]. У більшості статей, авторка подає не лише оцінку наукових зацікавлень та здобутків, але і епізоди з біографії, епізоди особистих відносин та знайомства. Ці данні є дуже цінними, адже якщо О. Оглоблин, А. Кримський, М. Василенко та П. Курінний є досить відомими в Україні дослідниками, що широко працювали та залишили слід у історіографії і відомі до сьогодні, то такі дослідники, як от Домета Олянчин та Борис Крупницький в силу політичних обставин кінця Першої світової війни та Визвольних змагань, були змушені покинути терени України і пройшли становлення, як професійні історики вже за кордоном та майже не були відомі на батьківщині.

Вже на еміграції на думку більшості істориків вийшла головна робота Н. Полонської-Василенко, а саме «Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1774)» (1960р.) [34] де вона знову показує себе як видатний історик, варта розуміти що це була дуже значна та фундаментальна робота, вклад даної праці у вивчення історії не можливо оцінити, це визнають історики навіть нашого часу. Варта також згадати роботи по розгляду історіографії Росії та України, де вона зазначає величезну прірву в формуванні історичної свідомості між двома народами, ця робота була унікальна по причині того що об'єм століть які розглядаються була дуже значна, хоч і Н. Полонська-Василенко змогла видати фундаментальну працю.

Будучи причетною особисто до двох досить значимих в історії української науки та вищої школи установ, вона залишила нам дві праці, що

доносять до нас ряд цікавих фактів та відомостей. Опинившись після буремних років боротьби за українську національну державу під радянською окупацією вона на власні очі бачила всю ту атмосферу та тенденції, що відбувалися там. Будучи фактично із моменту заснування співробітником Української академії наук та будучи дружиною одного із її засновників та керівників, а саме М. Василенка, вона безумовно була чудово обізнана про більшість справ із життя установи. Виїхавши за кордон у вирі Другої світової війни, вона написала працю, що досить влучно розділила на дві частини про цю установу під назвою «Українська Академія наук: нарис історії. Частина 1 (1918–1930)» [28, С. 1–111] та «Українська Академія наук: нарис історії. Частина 2 (1931–1941)» [29, С. 1–127]. Тут розкриваються досить цікаві деталі не лише досить відомого за іншими джерелами наукової діяльності, але і структура, що зазнавала системних змін, матеріальне забезпечення та інші цікаві нюанси, а також цікаві додатки, що істотно доповнюють роботу. Окрім Академії наук у доробку дослідниці є стаття, що була присвячена історії Українського Вільного університету [30, С. 17–27], що існує до сьогодні у Німеччині, як приватний заклад вищої освіти з українською мовою викладання. Праця хоч і більш лаконічна та узагальнююча порівняно із дослідженням історії Академії наук, проте наповнена певними цікавими деталями, що теж завдячують особистій участі у діяльності університету авторки.

Н. Полонська-Василенко об'єднала в собі декілька сильних сторін, вона була виданим істориком, сильним політичним діячем, навіть за умов того що політичної діяльності як такої в неї ніколи не було, але також вона була тою людиною яка розуміла всю проблематику нерівноправних відносин між чоловіками та жінками, про що вона теж писала неодноразово в своїх працях, у висновку можна сказати що це унікальна суміш різних потягів характеру в одній особистості, яка в результаті дала такого видатного історика, Н. Полонська-Василенко змогла стати на роки центральною фігурою в

історіописанні, та показати такий високий рівень, що теперішнього часу, вважається фундаментальною особою в науці.

Таким чином врахування наукового доробку наших попередників, комплексний аналіз наявної джерельної бази й повноцінне врахування теоретико-методологічних принципів та підходів дало нам змогу повноцінно дослідити внесок Н. Полонського-Василенко у вивчення історії української гуманітарної науки.

1.3. Методологічні засади дослідження

У будь-якому науковому дослідженні методологічна основа відіграє ключову роль, адже саме вона забезпечує наукову обґрунтованість і послідовність у розкритті сутності досліджуваного об'єкта. Розпочинаючи роботу, необхідно свідомо спиратися на наукові підходи та принципи, які дозволяють глибше пізнати предмет вивчення та забезпечують цілісність дослідницького процесу.

Першочерговим методологічним орієнтиром виступає *принцип об'єктивності*. Його дотримання передбачає неупередженість у судженнях, виваженість в оцінках та прагнення до максимально повного й різнобічного аналізу явищ у їхній суперечливості. Ми намагатимемось розглядати об'єкт дослідження як науково нейтральний, без емоційного забарвлення чи будь-яких позитивних або негативних конотацій. Іншими словами, принцип об'єктивності у нашій роботі означає дотримання умовної дослідницької «дистанції» між дослідником та предметом вивчення.

Водночас, у відповідності до сучасних наукових підходів, ми не претендуємо на досягнення абсолютної об'єктивності, адже в сучасній науці така позиція розглядається як методологічно некоректна. Проте, прагнення мінімізувати вплив особистих оцінок і суб'єктивних чинників залишатиметься одним із головних завдань дослідника.

Другим важливим методологічним орієнтиром є загальнонауковий *принцип історизму*. У контексті нашого дослідження він означає розгляд об'єктів вивчення як продуктів певної історичної епохи та соціокультурного

середовища. Ми виходимо з того, що кожне явище має бути оцінене з урахуванням умов часу, у яких воно виникло та розвивалося. Відтак, ми свідомо уникаємо застосування до історичних процесів критеріїв і суджень, притаманних іншим епохам або культурним контекстам, аби уникнути анахронізмів та спрощених інтерпретацій.

Наступним складником методологічної основи нашого дослідження є *система дослідницьких методів*, що забезпечує комплексний підхід до аналізу предмета. У процесі роботи широко застосовувалися загальнонаукові методи— передусім аналіз і синтез, індукція та дедукція, що дозволяють структурувати матеріал, виявляти причинно—наслідкові зв'язки та узагальнювати результати.

Окрім цього, ми активно використовували *спеціально-наукові методи*, які дали змогу глибше розкрити специфіку предмета дослідження, здійснити його наукову інтерпретацію в контексті обраної тематики та історичних реалій. Таким чином, поєднання принципів об'єктивності, історизму та різнопланових методів дослідження забезпечує цілісність, наукову достовірність і внутрішню логіку нашої роботи.

У процесі нашого дослідження найбільш активно було використано *метод компаративного (порівняльного) аналізу*, який застосовувався у двох основних формах — *синхронній* (коли ми зіставляли джерельні явища, що існували одночасно) та *діахронній* (яка передбачала порівняння джерел різних історичних періодів). Такий підхід дозволив простежити не лише подібності та відмінності у розвитку історичних явищ, а й виявити динаміку їх еволюції у різні часові епохи.

Не менш значну роль у нашій роботі відігравав *системний метод*. Його використання передбачало сприйняття публіцистичної спадщини В. Винниченка як цілісної системи інтелектуальних поглядів, уявлень, переконань та ідей автора. У межах цього підходу праці дослідника розглядалися не ізольовано, а як взаємопов'язана структура, у якій відображаються його політичні переконання, творчі принципи та особистий життєвий досвід. Іншими словами, системний метод дозволив осмислити

публіцистичні тексти В. Винниченка як складову частину його світоглядної концепції, що формувалася під впливом конкретних соціально-історичних обставин.

Важливим інструментом дослідження став *типологічний метод*, який дав змогу упорядкувати значний обсяг джерельного матеріалу шляхом його групування та класифікації за змістовими критеріями. У ході роботи було виокремлено основні типи джерельних фактів – політичні, побутові та військові, що дозволило здійснити структурований аналіз і виявити характерні риси кожної групи у контексті загальної проблематики.

У межах дослідження активно застосовувався також *метод контент-аналізу*, спрямований на виявлення кількісних та якісних характеристик текстів В. Винниченка. За його допомогою було проаналізовано частотність використання автором певних термінів, понять, тез, положень, теорій та концепцій, що дозволило оцінити тематичну спрямованість і логічну структуру його текстів. У тісному зв'язку з цим методом перебував і статистичний метод, який забезпечував кількісну обробку отриманих результатів та дозволяв виявити закономірності у використанні досліджуваних елементів.

Крім того, значне місце у нашій роботі посів *генетичний метод*, який дав змогу простежити процес формування, розвитку й трансформації політичних та ідеологічних поглядів В. Винниченка. Застосування цього підходу дозволило розглядати досліджуваний об'єкт не як статичне явище, а як динамічний процес, що розвивався упродовж тривалого часу під впливом різних історичних і соціокультурних чинників. Таким чином, генетичний метод став ключовим для розуміння еволюції світоглядних позицій автора та їхньої ролі у формуванні його публіцистичної концепції.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО.

2.1. Жанри давньоруського історіописання

У цьому розділі ми розглянемо головні жанри того часу, процес їхнього формування, подальший розвиток та характерні риси кожного. Варто підкреслити, що саме в добу Давньої Русі значна частина жанрів остаточно сформувалася, набула культового й знакового значення.

В історіографії існує велика їх різноманітність, а також методики та стилі написання. Ми зосередимося на жанрах, які виникли в давньоруський період України, простежимо їхній розвиток, особливості й унікальність. Важливо зазначити, що загалом цей період був надзвичайно значущим і насиченим історичними подіями. Про великі відкриття того часу, про вирішальні дії окремих особистостей, які суттєво вплинули на перебіг історії, можна говорити безкінечно. Цілком природно, що такий ґрунтовний дослідник української історіографії, як Н. Полонська-Василенко, не могла залишити поза увагою більшість цих жанрів.

Першим жанром, який ми розглянемо, є “Літопис” – один із найдавніших і найвідоміших у вітчизняній історіографії. Його виникнення було зумовлене бурхливими подіями доби Давньої Русі та природним прагненням суспільства знати і пам’ятати своє минуле. Існувала гостра потреба фіксувати важливі події, державні рішення та повсякденне життя того часу. Важливою особливістю літописів було впровадження хронологічного порядку викладу – події розташовувалися послідовно, без хаотичного перемішування. Саме завдяки цій рисі літописи в інших християнських країнах отримали назву “Хроніки”[37].

Так, Н. Полонська-Василенко зазначала: «Найдавніше, найпримітивнішою формою записів подій були т. ав. “Літописні” записи, що спочатку мали форму що не зв’язаних зі собою нотаток, “для пам’яті”, як власної, так наступних часів. Напр.: “була пожежа”, “напали такі то вороги”, “помер той то і тд.”. Таких записів, що велися після прийняття християнства,

переважно при церквах, зберіглося чимало і багато з них ввійшло в літописні зведення пізніших часів» [37, с. 12].

Ця цитата чітко ілюструє, як сприймалися літописи того періоду. Їхні автори фіксували практично все, що відбувалося довкола: від опису діяльності князів до згадок про стихійні лиха. Тобто ранні літописи фактично виконували роль коротких заміток, без усвідомленої історичної ваги. Саме це й стало причиною проблеми їх збереження. Значна частина творів не дійшла до нас, оскільки їх не вважали цінними і не прагнули зберегти.

Н. Полонська-Василенко пише, що більшість відомих нині літописів створювалися у монастирях, де ченці об'єднували розрізнені записи в більш цілісні зведення. Прикладом є діяльність Нестора – ченця-диякона Києво-Печерського монастиря, який створив “Повість минулих літ”. Цей твір був не оригінальною хронікою, а радше збірником літописів різних авторів, майстерно скомпонованих у єдиний текст. Складно оцінити повноту чи точність його роботи, адже джерела, на які він спирався, не збереглися, тому зміст багатьох із них нам невідомий[37].

Варто підкреслити, що ранні літописці часто не приділяли уваги деталям чи достовірності, іноді підходили до справи безвідповідально, через що було втрачено чимало важливих відомостей. Натомість саме монахи, які займалися переписуванням і систематизацією цих матеріалів, розуміли їхню значущість і намагалися зберегти їх максимально ретельно. Для них літописи були способом передати пам'ять про минуле наступним поколінням, а отже – важливим інструментом збереження історичної тяглості[37].

Складно визначити один основний чи найцінніший літопис, що дійшов до нашого часу та надав найбільше відомостей, адже кожен із них є унікальним і розповідає про різних князів та події того періоду. Проте для прикладу варто згадати хоча б один, аби зрозуміти його значення. Так, дослідниця наголошувала: “Повесть Времених лет, откуда есть пошла Руская земля и кто на ней начал княжить”, складений Нестором Літописцем і доведений до 1110 р. “Повість” Нестора являє першу спробу дати історію України,

поставивши її в зв'язок з всесвітньою історією. Автор виявляє велику ерудицію, знання мов, розуміння історичного процесу. Він починає з всесвітнього потопу, подає історію заселення племен і переходить до історії Руси. Своїми широкими діапазоном Нестор, був першим істориком цілого середньовіччя. Використавши невідомі хроніки, церковні твори, попередні літописи, він в ніс чи мало місцевих легенд»[37].

Ця цитата добре ілюструє, якими різноманітними могли бути літописи. Вони відрізнялися за обсягом і змістом: від коротких згадок про пожежу чи напад ворогів до масштабних творів, що узагальнювали історію цілих народів. Так, один великий літопис міг поєднувати сотні невеликих уривків, легенд чи записів про життя та смерть, перетворюючись на повноцінну історію певної доби.

Отже, літописи були надзвичайно інформативним джерелом, де фіксувалися практично всі події – від повсякденних до політичних. У них описувалися різні етапи правління князів, і ці тексти суттєво сприяли вивченню минулого. Головну функцію – передати знання про минуле нащадкам – вони виконали доволі ефективно, навіть попри те, що до нашого часу збереглося небагато таких творів. Точно встановити час появи літопису як жанру історіографії складно, оскільки ранні записи не збереглися, проте письмові свідчення дають підстави вважати, що вже на початку X ст. вони існували, хоча й у дещо іншій формі.

Наступним жанром історіографії, який розглядала історикиня, були “Життя святих”. Це більш релігійний напрям, що набув особливого поширення в княжу добу. Спочатку переважали переклади з грецької, але вже з X ст. почали масово з'являтися оригінальні твори про місцевих святих. Вони входили й у літописи, зокрема Нестор неодноразово використовував житія у своїй праці, хоча в більшості випадків це були самостійні твори[37].

У “Життях” йшлося переважно про містичні події, легенди, мученицькі смерті чи подвиги святих. Цей жанр також мав значний вплив на історіографію, оскільки містив багато відомостей, які згодом дозволили

відтворити картину релігійного життя доби. Найчастіше це були прості записи, що згодом перетворювалися на завершені твори, іноді ж – описи монастирів або листування святих, які теж містили важливі деталі про тогочасну духовну культуру.

Слід підкреслити, що, хоча “Життя святих” не мали такого масштабу й значення, як літописи, вони все ж становили вагомий пласт історичних джерел. Багато з них збереглося і було використано у наукових дослідженнях. Як писала Н. Полонська-Василенко: «Велику цінність для історії являє “Патерик Києво-Печерський”. Початок йому було покладено в XII ст., між 1215–1225 роками, листуванням двох ченців монастиря– Поникарпом та єпископом Симоном. Єпископ Симон оповідав Полікарпові про видатних ченців цього монастиря. Згодом до цього листування додавалось нові житія.» [37, с.21].

Таким чином, “Життя святих” були здебільшого релігійними творами, які менше висвітлювали життя простого населення, проте робили акцент на містичних і духовних сюжетах. Через це їхня інформативність була нижчою, ніж у літописів, однак серед них траплялися унікальні приклади, що стали ключовими для розуміння релігійного життя і культури тієї доби.

Третім жанром історіографії, який виділяла Н. Полонська-Василенко, були «Проповіді». Це не просто письмові твори, що містили думки автора чи опис подій. У більшості випадків проповіді спочатку виголошувалися вмілими ораторами перед широкою аудиторією – переважно на церковних зібраннях або під час інших масових подій. Згодом ці виступи записувалися й набували форми проповіді. Важливо зазначити, що авторами таких творів здебільшого були представники еліти, люди освічені, грамотні та здатні чітко й переконливо висловлювати свої думки. Це пояснюється тим, що в ті часи лише заможні верстви населення мали достатній рівень освіти й могли виступати перед великою кількістю слухачів. Так, Н. Полонська-Василенко наголошувала: «Перше місце серед них належить славетному “Слову” першого митрополита українця,–Іларіона, що був раніше священиком в

князівському селі Берестові.» [37, с.24], а також зазначала: «Звичайно творили їх люди високої культури, яке може не доходило до надр народних, бо культура і освіти були присутні лише еліті.» [37, с.24].

Водночас до нашого часу збереглася лише незначна кількість проповідей. Багато з них було втрачено через свідоме знищення або через те, що вони поширювалися серед людей і з часом просто зникали. У підсумку можна зазначити, що проповіді являли собою ретельно сформульовані виступи освічених людей, які вчасно та доречно зверталися до суспільства. Вони ставали знаковими творами, відображаючи проблеми доби, уявлення еліти та ті теми, які доносилися до менш освічених верств населення.

Ще одним жанром історіографії, про який варто згадати, були “Юридичні пам’ятки”. Їх збереглося вкрай мало, що пояснюється як їхньою невеликою кількістю загалом, так і слабкою поширеністю. Це не були літературні твори в традиційному розумінні, а радше договори, угоди та різного роду юридичні документи, що фіксували стосунки між князями та іншими високопоставленими особами. У цих пам’ятках відображалися початкові версії правових актів, які регулювали суспільні відносини, економічні домовленості чи публічні норми. Через незначну кількість збережених документів складно оцінити рівень їхньої досконалості, однак їхня роль у тогочасному суспільстві була беззаперечною [37].

Попри те що з історичної точки зору юридичні пам’ятки не мали такого масштабу, як літописи чи житія, для свого часу вони були надзвичайно важливими, адже виступали основними актами законності й нормативності. Це підкреслювала і Н. Полонська-Василенко: «В цих договорах є постанови публічного, міжнародного та приватного права, а головне—покликання на “Руський закон”, що виявляється як добре опрацьоване, самобутнє законодавство, яке карає за злочин проти особи, власності, яке знає тестоментим.» [37, с.25]. Ця думка виразно демонструє значення юридичних пам’яток як джерела розуміння суспільних і правових відносин того часу.

Окремої уваги заслуговує й такий жанр, як “Графіті”. У межах нашого дослідження він має значне значення, оскільки мова йде не про графіті в сучасному розумінні, а про складні зображення, що могли містити не лише окремі слова, а й цілі речення. Варто усвідомлювати, що це був поширений спосіб передачі інформації, який водночас поєднував у собі елементи творчості. Найчастіше графіті залишали в церквах та інших важливих культурних осередках. Так, Н. Полонська-Василенко зазначала: «З графіті св. Софії вперше виявляється ім'я великої княгині – жени Ізяслава, матері Святополка. Повторення титулу вел. Князя-“цар”» [37, с.27].

Слід розуміти, що більшість графіті було знайдено під час реконструкцій храмів та церковних споруд. Хоча вони не належали до найпоширеніших форм передачі інформації та мали радше художній, ніж науковий характер, їхня культурна цінність і значення як джерела історичних відомостей є безсумнівними.

2.2. Козацько-барокове літописання

У цьому розділі ми звернемося до інтерпретації Н. Полонської-Василенко складного етапу в історії України, адже саме війна справила значний вплив на розвиток історіографії, зокрема на такий жанр, як літописання. Козацько-Гетьманська доба розпочалася періодом застою та зменшення кількості нових літописів, у звичному форматі вони майже перестали існувати. Важко було уявити, що настільки вагомий і розвинений жанр зазнає подібного занепаду. Пояснити це явище непросто: одні дослідники пов'язують його з політичною та соціальною кризою того часу, інші ж із тим, що літописання поступово трансформувалося у форму “Хроніки”. Важливо розуміти, що хроніка являла собою стислий виклад найважливіших подій певного періоду, відрізняючись від літописів і наближаючись за своєю структурою до історичного оповідання. У результаті літописи, які раніше охоплювали ширший спектр подій, поступово почали зникати. Водночас слід зауважити, що цей жанр не зник остаточно: на початковому етапі козацтва також збереглися окремі згадки про літописи,

проте вони здебільшого були написані представниками монархічного середовища й носили локальний характер. Це означало, що вони не відображали глобальних процесів доби, як це було притаманно літописанню раніших часів[37].

Хроніки того періоду мали різноманітний характер, здебільшого вони охоплювали лише окремі відтинки історії козацтва. Найчастіше їхня структура будувалася за принципом опису окремого походу чи битви. За такою схемою була створена хроніка (літопис) ченця Троїцького-Іллінського монастиря в Чернігові Леонтія Боболинського. Н. Полонська-Василенко зазначала: «Він був освічена людина, вчився в Київській Академії. Твір його мав назву "Літописець сі єсть Хроніка з розних авторов и историков многих, диалектом руским єсть написано" (1699р.). Вона охоплювала події світової історії і окремі події української історії. В ній були послання Ісаї Копестинського до Яреми Вишнівецького, описання чигиринських походів 1677–1678 рр. Хроніка написана мовою близькою до народної.» [37, с.48]. З наведеної цитати можна зробити висновок, що літописи або хроніки поступово набували змінених форм, перетворюючись на короткі нотатки про певні воєнні події. Важливо підкреслити й той факт, що вони писалися мовою, близькою до народної, що певною мірою сприяло розвитку національної ідентичності. Ідея єдності та відродження українського народу була присутня не лише у цьому творі. Прикладом можуть слугувати й інші пам'ятки, зокрема "Хроніка з літописов стародавних" 1672 року, автором якої був Теодосій Софонович, ігумен св. Михаїлівського Золотоверхого монастиря в Києві. У цих хроніках Софонович зібрав твори польських авторів, що також писали історичні оповіді. Проте вони не завжди були об'єктивними щодо українського народу. Саме тому особливе значення мало те, що Софонович у своїх текстах формував ідеї національного відродження та єдності України. Ураховуючи складні політичні обставини та постійні напади на українські землі, написання творів із подібною ідейною спрямованістю було вкрай

небезпечним. Тож кожна праця, що порушувала питання боротьби, єдності чи самостійності, набувала особливої цінності.

Серед важливих пам'яток цього часу слід назвати і “Синопис или краткое собрание”. Дотепер не існує єдиної думки щодо авторства цього твору: частина дослідників вважає його автором Інокентія Гізеля, ченця Києво-Печерського монастиря. Варто наголосити, що Гізель був надзвичайно освіченою людиною, користувався високим авторитетом серед сучасників і навіть у 1683 році розглядався як кандидат на посаду митрополита київського, проте змушений був відмовитися через негативне ставлення Московського патріарха. Цей факт ще раз підкреслює складність боротьби за незалежність України та прагнення до збереження власної церковної й культурної автономії[37].

Н. Полонська-Василенко аналізує, що сам “Синопис” також мав вагомим значення у формуванні національної свідомості. За своїм змістом це було оповідання про синів Ноя та розселення народів, які від них походили, однак у центрі уваги твору постав український народ і Київ як його столиця. “Синопис” став культовим виданням і тривалий час використовувався як навчальний посібник у школах.

Слід зазначити, що війна на тривалий час призупинила розвиток літописання. Важкі революційні події змусили багатьох істориків відмовитися від своєї діяльності, адже тоді відбувалося систематичне приниження та заборона проявів українського духу. Літописи та хроніки здебільшого писалися мовою, наближеною до народної, а також мали на меті ідею національного відродження. Хоч існують легенди про незламність українців у той період, реальність була іншою: країна перебувала у стані війни й занепаду, просте населення зазнавало постійного гніту та нападів. Саме тому подібні твори відігравали важливу роль, адже вони підштовхували народ до боротьби, давали відчуття підтримки та впевненості, що українці не залишилися сам на сам зі своїм горем[37].

Отже, важко повною мірою описати значення тих текстів, які несли у собі політичний зміст, але очевидно, що якщо на початку козацької доби літописи ще з'являлися, то згодом вони майже зникають як жанр історіографії. Революційний тиск був надто сильним, щоб дозволити їх створення. Збереглися вони лише у віддалених від війни монастирях, причому це вже були не класичні масштабні твори, а радше короткі та фрагментарні записи.

Лише в періоди відносного спокою з'являлися автори, готові писати про місця битв і важливі історичні події. Так сформувалася група творів, відома під умовною назвою "Козацькі літописи". Об'єднувала їх не стільки назва, скільки спільна тематика, пов'язана з добою Хмельниччини. До цієї групи належали праці так званого Самовидця, а також полковників Г. Граб'янки та С. Величка. Попри те, що всі вони присвячені одному історичному періоду, кожен із цих літописів мав власну індивідуальність та особливий стиль[37].

З метою кращого розуміння історичних процесів варто зупинитися детальніше на змісті цих творів. Першою працею, яку доцільно розглянути, є Літопис Самовидця. Хоча його авторство достеменно невідоме, більшість дослідників вважає, що літопис належав Р.Ракушці-Раковському. Як зазначала Н. Полонська-Василенко: «Поки що історіографія не має більш солідного кандидата на авторство, як полк. Р. Ракушка-Раковський, що відбував війну Хмельниччини, згодом прийняв священство і закінчив життя як священник в Стародубі» [37, с.49].

Р. Ракушка-Раковський пережив добу Руїни та мав доступ до важливих військових документів, що давало йому можливість створювати літописи, відображаючи життя того часу, перебіг війни та військові переміщення. Серед ключових подій, у яких він брав участь, можна виділити: у 1654 році перебування в Смоленську, у 1655 році – в Ризі, участь у Козацькій Раді 1657 року в Чигирині, членство в дипломатичній комісії за гетьманування Юрія Хмельницького, представництво Сомка, а також його участь у виборах Многогрішного у 1669 році. На основі цих фактів можна зробити висновок, що Р. Ракушка-Раковський був активним політичним діячем, який брав

безпосередню участь у суспільно-політичному житті України. Як зазначала Н. Полонська-Василенко: «Він критично ставився до Самойловича і зокрема до Брюховецького, Виговського і Дорошенка, якому як християнин не міг дарувати союзу з турками. Він був переконаний монархіст, і однаково ставився до союзу з Польщею чи Москвою. Але головне було те, що він був речником старшини; його симпатії належали козакам статичним, но не бічовиком» [37, с.49]. Ця цитата дозволяє зрозуміти, що він був людиною з твердими переконаннями і принципами, що відобразилося й у літописах, авторство яких йому приписується.

Наступним літописом, який варто розглянути в межах нашого дослідження, є “Действия призьельной и от начала поляков кравшой небивалой брани Богдана Хмельницького, гетьмана Запорожского з поляки”. Автором цього твору був гадяцький полковий суддя Г. Граб’янка – освічена людина, яка брала участь у трагічних подіях доби Руїни, у військових діях та пережила найтяжчі часи для України. Він належав до опозиції української старшини й відстоював ідею незалежності України. Г. Граб’янка вирізнявся сильною волею та високим рівнем освіти. У 1723 році разом з іншими представниками старшини він підписав петицію до Петра I про відновлення гетьманства. Варто згадати, що певний час він перебував у в’язниці в Петербурзі разом із П. Полуботком, але був звільнений після смерті царя. Важливо наголосити, що за хронологією він не міг бути безпосереднім учасником війни періоду Хмельниччини, хоча саме цій темі й присвячував свої праці. Як писала Н. Полонська-Василенко: «Граб’янка високо цинив Богдана Хмельницького. Свій твір починає він віршовим понегірком Хмельницькому, завдяки якому “Україна на ноги повстала”, і який покрит себе безсмертною славою. Для автора то був “муж поістині гетьманського імени достойний” і властиво весь твір написаний був з метою прослави Богдана Хмельницького.» [37, с.50]. Водночас необхідно відзначити, що під час створення своєї праці Г. Граб’янка активно використовував інші літописи та хроніки.

Третім і водночас останнім автором, який зробив значний внесок у створення козацьких літописів, був С. Величко зі своєю фундаментальною працею “Сказание о войне козацкой з поляками через Зиновія Богдана Хмельницького”. Варто підкреслити, що цей твір написано на надзвичайно високому рівні, і більшість істориків, які працювали з ним, відзначали як майстерність викладу, так і оригінальність підходу автора. Зокрема, Н. Полонська-Василенко зазначала: «Головна його праця – “Сказание”. Працюючи у Кочубея, більше у Генеральній канцелярії, Величко мав можливість ознайомитись з документами, актами, листуванням. До цього приєднав він чужоземні джерела. “Сказание” написано дуже добре; мова гарна, та якою в XVIII ст. розмовляли і писали в Україні. Багаті місця написано поетично, зворушливо як приміром, описання руїни України після всіх воєн.» [37, с.50].

З цієї цитати стає очевидним, що рівень роботи С. Величка був справді винятковим. У своїй праці він зображує Б. Хмельницького як головного визволителя українських земель, постать майже біблійного масштабу – своєрідного “Другого Мойсея”. Важливо також відзначити, що твір насичений численними ілюстраціями: портретами гетьмана, зразками одягу тієї доби, зображеннями місцевостей та іншими візуальними матеріалами[37].

Таким чином, ми розглянули та проаналізували три ключові твори, які започаткували в історіографії осмислення козацької доби. Саме з “Козацьких літописів” розпочалося формування історичної традиції Козацько–Гетьманської епохи. Як засвідчило наше дослідження, у роки воєнного лихоліття створення нових літописів майже припинилося, однак завдяки працям Самовидця, Г. Граб’янки та С. Величка цей жанр відродився. Згодом з’явилася велика кількість нових авторів, які описували події свого часу. Важливо усвідомлювати, наскільки значущими були літописи та інші історичні твори, адже в більшості з них звучала ідея національного відродження, а кожна робота доносила власне бачення й позицію автора.

Початок нового, динамічного етапу у розвитку літописання як жанру пов'язують із появою першої значної праці “Краткое описание Малоросіи” у 1730 році. Вже невдовзі з'являється інша важлива робота – “Краткое описание о козацком малоросийском народе и о делах его” (1765 р.) Петра Симановського. У 1770 році С. Лукомський створює “Собрание историческое”, до якого увійшло чимало перекладених з інших мов літописів. Цей твір мав значний обсяг і став цінним джерелом для дослідження подій того часу, оскільки містив детальні описи воєнних дій та походів. У 1785–1786 роках генерал О. Рігельман уклав “Летописное повествование о Малой России и ее народе и о козаках вообще”. Трохи пізніше, у 1786 році, А. Шафонський завершив своє “Топографическое описание Чорниговського наместничества”, доповнивши його історичними відомостями. Водночас варто зазначити, що більшість цих праць побачили світ із запізненням, і тому частково втрачали свою актуальність[37].

Підсумовуючи розгляд цього періоду, можна зазначити, що розвиток літописання доби Козацько-Гетьманської держави був досить суперечливим. З одного боку, ми спостерігаємо майже повне згасання цієї традиції, коли літописи створювалися лише при церквах і зводилися до опису локальних подій. З іншого боку, настав і період швидкого зростання та відродження літописання як історичного жанру, коли було написано чимало творів, присвячених Україні та її історичній долі. Головним чинником, що визначав таке становище літописів, залишалася політична ситуація: у добу Руїни та постійних воєн вести подібну діяльність було вкрай складно, особливо під зростаючим тиском Московії, яка прагнула заборонити будь-які прояви українського життя, ліквідувати козацтво та його традиції.

Саме в такій атмосфері історики та інтелектуали зверталися до літописів, намагаючись довести гідність і значимість козацького стану. Як зазначала Н. Полонська-Василенко: «Тоді з метою допомоги козакам, почали розшукувати генеалогічні матеріали, які могли б довести шляхетність походження певної особи. Це були переважно пожалування польських

королів. Зібралось чимало людей, які розпочали розшуки в архівах. Ця справа так захопила шукачів, що вони, знайшовши потрібні акти, продовжували архівні розшуки, захоплювались самою працею. Цих людей називали “изоскателями старовини”, і дехто з них зібрав цінний архів документів з історії України. Серед них були відомі в історії імена; Григорій та Василь Полетики, Ф. Туманський, А. Чепа, В. Ломиковський, М. Бантиш-Каменський, єпископ Ю. Кониський, та інші. Свою працю – розшукування історичних матеріалів, вважали вони виявом патріотизму. “Як приємно працювати для добра й слави батьківщини”, – писав Полетико, А. Чепі, він працював “по усердію й любови до своєї нації”» [37, с.52].

Аналізуючи цю цитату, можна дійти висновку, що вже у XVIII ст. літописи почали виконувати особливу місію: вони не лише зберігали пам’ять про минуле, а й слугували засобом захисту честі й гідності українського народу. Завдяки їм формувався культ історичного знання, розширювалося уявлення про національну ідентичність. У літописах, хроніках та історичних описах закладалися ідеї відродження, єдності, боротьби, усвідомлення сили козацького війська та гетьманів, які виборювали свободу і майбутнє свого народу. Такі думки неминуче сприяли пробудженню та розвитку національної свідомості, роблячи літописи надзвичайно важливим явищем у духовному та культурному житті тогочасної України. Попри складні умови та періоди занепаду, згодом літописання знову відродилося й утвердилося як один із провідних жанрів історіографії.

2.3. Просвітницька, романтична та народницька історіографія в інтерпретації Н. Полонської-Василенко.

Даний розділ присвячений аналізу наукових досліджень Н. Полонської-Василенко щодо просвітницької, романтичної та народної історіографії. Для цього використано працю Н. Полонської-Василенко «Українська історіографія» [1], у якій представлено різні напрями розвитку історичної науки.

На початку ХІХ ст. у вивченні історії України виокремлюються кілька визначних істориків, які продовжили традиції державницької думки козацько–гетьманської доби та «Історії Русів». Одним із перших варто згадати Д. Бантиша–Каменського, який у 1822 р. опублікував «Историю Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству». Особливість цієї праці полягала у використанні архівних джерел та літописів. Важливо зазначити, що це була перша праця, де застосовувалися архівні матеріали, хоча їх роль у творі була ще не надто вагомою. У 1842 р. ця робота вийшла повторно у чотирьох томах[1].

Суттєвим внеском у розвиток української історіографії стала й праця М. Максимовича «История Малороссии», видана у Москві в 1842–1843 рр. у п'яти томах. Ця робота вирізняється значною патріотичною складовою, оскільки автор прагнув пробудити національні почуття та сприяти формуванню ідей національного відродження. Структура праці була незвичною: два томи становив основний текст з історичними дослідженнями, а три інші містили різноманітні додатки – архівні документи, літописи та інші матеріали[37].

У цей період Н. Полонська-Василенко пише, що значного поширення набули й етнографічні студії, які відіграли важливу роль у становленні історичної науки. Варто усвідомлювати, що етнографія як науковий напрям досліджує побут, походження та культурні особливості народів, тобто фокусує увагу на народів як носіїв традицій та цивілізаційних практик. Саме тому вона стала надзвичайно популярною в Україні першої половини ХІХ ст., викликаючи великий інтерес серед населення до витоків власної нації. Однією з перших праць, що привернула увагу громадськості, стала робота Г. Калиновського, надрукована у Петербурзі під назвою «Описание свадебных простонародных украинских обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии». Уже сама назва засвідчує зміст твору – автор розглядає різні весільні обряди та традиції, характерні для українського народу[37].

Більш ґрунтовне вивчення етнографії розпочалося з праці князя М. Цертелєва «Опыт собрания стриних малороссийских песен» (1819 р.). Ця робота була виконана на високому рівні й головним чином присвячувалася характеристиці пісень, які були поширені на українських землях того часу, їх стилю виконання та способу написання. Важливо усвідомити, що вже тоді існувала значна регіональна відмінність у виконанні пісень, що відзначав і сам автор. Так, М. Цертелєв зазначав: «видно поетический гений украинского народа; дух его, обичаи. Как единственное наследие претков своих». На його думку, саме в народній пісенній творчості найяскравіше відображався вплив минулого, а також зберігалися звичаї та світогляд предків. Він відверто висловлював захоплення багатством та різноманіттям української культури, підкреслюючи її роль у формуванні національної ідентичності. Часто в народних піснях можна було простежити зародки національної ідеї: від коротких згадок до повноцінних творів, що стверджували єдність і самобутність українського народу[37].

Народницький напрям в історіографії фактично бере свій початок із виходом у світ збірки «Малороссийские песни» (1827 р.), яку підготував М. Максимович. Ця праця докладно описувала особливості української пісенної культури, що вирізнялася багатством і різноманіттям. Вибір такої тематики був не випадковим: саме з цього твору розпочався активний інтерес до народної творчості та формування популярності народницької культури серед інтелігенції. Робота М. Максимовича здобула широку відомість не лише в Україні, а й у Росії, ставши чинником популяризації української культури. Його часописи активно поширювали ідеї національного відродження та пробуджували зацікавлення українською історичною спадщиною[37].

В історичних працях М. Костомаров подавав історію Русі як федерацію шести племен, при цьому чітко розмежовував Україну та Росію. Одним із найбільш яскравих прикладів такої позиції стала його праця «Две русских народности», де він обґрунтовував відмінності між двома народами. Костомаров був переконаний у тому, що Україна повинна мати незалежне

майбутнє, і присвятив цій темі значну кількість своїх досліджень. Важливою віхою стала його робота «Чертах народной южнорусской истории», яку сучасники оцінювали як знакову і концептуально потужну. Вона мала особливе значення в контексті тогочасних дискусій про відсутність самостійної України, яку часто зводили лише до поняття «Малоросія». Саме тому подібні праці, які демонстрували окремішність української історії, ставали надзвичайно важливими. Як писала Н. Полонська-Василенко: «Костомаров ”звів до купи нитки історії Київської Русі і України козацької” як це характеризує М. Драгоманов. У статті “Україна”, надрукованій в “Колоколі” О. Герцена за 1860 рік. Костомаров аналізує взаємини трьох народів: українського, польського та великоруського і бачить майбутнє у слов’янській федерації, в якій український народ збереже свою мову та рівноправність» [37, с.77].

Запоріжжя та Південну Україну активно досліджував один історик – А. Скальковський. Саме він залишив значну спадщину у вигляді численних праць, серед яких головні: “Очерк Запорожжя”, “История Новой Сечи” та “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края”. Крім цього, існувало чимало його менших публікацій у різних часописах.[32], [33].

Разом з тим, варто пам’ятати, що і сама Н. Полонська–Василенко приділяла увагу козацькій добі. Так, у своїх працях «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» [32], [33] вона розглядала події Гайдамаччини, утиски козацьких вольностей та остаточне знищення останнього символу військової сили українців.

У другій половині XIX ст. провідна роль у вивченні історії України належала професору Київського університету святого Володимира В. Антоновичу. Він був одним із найвизначніших істориків свого часу, займався широким колом наукових досліджень та входив до «Української громади», куди також належали Б. Познанський, К. Михальчук і Т. Рильський. Саме ця група вчених становила головну історичну інтелектуальну силу України того періоду. Крім того, В. Антонович працював редактором, зокрема редагував

журнал «Киевская Старина», «Временной комиссии для разбора древних актов», а також був засновником Історичного товариства Нестора–літописця. Основною сферою його досліджень була Правобережна Україна. Він проводив значні історико-археологічні розвідки, приділяв велику увагу вивченню економічних та соціальних питань, особливо життя міст, населення, господарства й культури, а головними темами його зацікавлень залишалися Козацтво та Гайдамаччина[37].

Одним із найвагоміших досягнень В. Антоновича стало заснування «Київської школи істориків». Ця школа вирізнялася високим рівнем роботи з джерелами та тісним зв'язком історії з конкретною територією, на відміну від інших, більш відірваних від реального ґрунту. Н. Полонська-Василенко зазначала: «У той час у Росії не дозволяли відкривати кафедру археології навіть графу Уварову в Москві. В школі В. Антоновича історія виростала з ґрунту, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від фундаменту. До його школи належать майже всі особи, що посідали професорські кафедри в університетах України наприкінці ХІХ ст. До неї належали: П. Боголій – професор Харківського університету, І. Линиченко – Одеського університету, П. Голубовський – Київського університету, О. Андріяшев, П. Іванов, Н. Молчановський, М. Довнар–Зопольський і В. Данилевич – Київський університет, В. Ляскоронський – Ніжинський ліцей, М. Грушевський – Львівський університет та інші» [37, с.78]. Цей уривок демонструє значення Антоновичевої школи: через неї пройшла велика кількість видатних істориків, що дає підстави вважати її одним із найпотужніших наукових центрів того часу. Саме такі масштабні проекти підносять постать В. Антоновича серед найвизначніших діячів української історіографії.

Дослідженням Лівобережної України займався інший видатний історик–О. Лазаревський. Він був справжнім фахівцем і одним із кращих знавців доби Гетьманщини. У своїх працях О. Лазаревський вирізнявся доволі гострим, а часом і різким стилем викладу. Як писала Н. Полонська-Василенко: «У своїй

гострій критиці він був, проте, однобічний, а у старшині він бачив тільки експлуататорів селянства, – людей, що прагнули збагачення, і не помічав позитивних рис, як от прагнення освіти, змагання до широкої автономії України» [37, с.78]. Ця цитата показує його критичність та принципову позицію у ставленні до старшинських верств. О. Лазаревський прагнув бачити український народ освіченим і здатним до розвитку, що визначало головний напрям його досліджень.

2.4. Український історіографічний процес ХХ століття, в оцінках Н. Полонської-Василенко

Цей розділ нашої наукової праці має на меті показати процес розвитку історіографії на теренах України у ХХ столітті. Для дослідження цього питання ми звертаємося до праць видатної історикині Н. Полонської-Василенко. У своїй роботі “Українська історіографія” вона аналізує різні етапи становлення історіографії, у тому числі й період ХХ століття. Варто зазначити, що цей час був надзвичайно багатим на нові відкриття та наукові пошуки.

На початку ХХ століття кафедру історії у Києві очолив професор М. Довнар-Запольський, який був учнем В. Антоновича. Н. Полонська-Василенко характеризувала його так: «Він був талановитий дослідник, працював у ділянці історії Литовсько-Руського князівства, економічної історії України, рухів декабристів тощо, а головне – створив школу учнів, які продовжували традиції В. Антоновича. Його учні, які здобували видатні становища в українській історіографії – це: Ю. Максимович, Д. Дорошенко, Є. Сташевський, П. Смирнов, Б. Курц, Н. Мирад-Аваціянц, Н. Полонська-Василенко, В. Безилевич, В. Романовський, П. Курінний, М. Тищенко, О. Оглоблин та багато інших.» [37, с.83]. Цей уривок свідчить про те, що Н. Полонська-Василенко високо оцінювала наукову діяльність професора Д. Довнара-Запольського як дослідника й наставника, який сформував цілу плеяду талановитих істориків.

У контексті оцінки розвитку історіографії ХХ століття Н. Полонська-Василенко приділяла значну увагу й постаті М. Грушевського. Його діяльність

вона вважала визначальною, наголошуючи: «Великою заслугою М. Грушевського було створення у Львові історичної “школи”» [37, с.83]. Це один із небагатьох, але показових уривків, де дослідниця згадує вченого. Важливо підкреслити, що у 1905 році М. Грушевський повернувся до Києва, привізши із собою “Літературно-Науковий вісник”, а вже у 1908 році став засновником “Українського наукового товариства”, яке він очолив. Це об’єднання згуртувало багатьох провідних істориків, археологів, мистецтвознавців та інших представників наукової і культурної еліти України. Його діяльність була масштабною та вагомою для свого часу, проте через війну товариство припинило існування у 1914–1917 рр.[37].

Цей період історії вирізняється не лише великою кількістю науковців та їхніх праць, але й появою нового напрямку в історіографії ХХ століття – державницького. Про це Н. Полонська-Василенко зазначала так: «Всупереч панівному становищу народницького напрямку, головним представником якого був М. Грушевський, поволі почав виявлятися в українській історіографії інший напрям – державницький. Значною мірою цей новий напрям історіографії на ґрунті схеми М. Грушевського не блискучо доведеному факті тягlosti історичного процесу від Княжої доби до ХХ століття.» [37, с.84]. Слід розуміти, що на початковому етапі цей напрям ще не мав достатньої сили, адже протистояв уже сформованій народницькій традиції з численними представниками та ґрунтовними працями. Проте вже у 1897 році Ф. Уменець опублікував одну з перших праць у межах державницької концепції – монографію “Гетьман Мазепа”. Хоча ця книга не здобула широкої популярності, вона залишилася важливим кроком у розвитку нового напрямку історіографії[37].

Початок ХХ століття, за оцінкою Н. Полонської-Василенко, став надзвичайно сприятливим для розвитку історіографії України. В цей час активно виникають нові товариства, школи та інші наукові об’єднання. Ми спостерігаємо зростання інтересу до історичних досліджень, появу нових визначних діячів, а також прагнення суспільства пізнати своє минуле й

усвідомити, які випробування довелося пройти їхнім предкам. У значній кількості наукових робіт цього періоду чітко простежується ідея національного відродження.

Однак ситуація кардинально змінилася у 1920 році, коли Україна потрапила під радянську окупацію. Як писала Н. Полонська-Василенко: «Перші 10 років, не зважаючи на тяжкі умовини підсоветського життя, українські історики продовжували працю, розвиваючи схему українського історичного процесу, яку встановив М. Грушевський.» [37, с.84]. В умовах окупації головним завданням стало збереження національної ідеї та її подальший розвиток. З цією метою були поновлені та створені нові видання, серед яких: "Українське Наукове Товариство", "Україно", "За сто літ", "Український архів" та інші. Важливим центром наукової діяльності в цей час стала Українська Академія Наук.[28], [29].

Додатковим поштовхом до активізації історичних досліджень став приїзд М. Грушевського у 1924 році. Саме тоді він започаткував створення "історичних установ". Про це Н. Полонська-Василенко писала так: «В "Історичних установах" працювало близько 100 осіб, одні як постійні штатні співробітники, інші – як нештатні» [37, с.84]. Перша така установа виникла в межах Української Академії Наук і виконувала надзвичайно важливу роботу в галузі історіографії. У цих наукових осередках поширювалася ідея єдності, національної свідомості та опору окупаційному гніту, аби пам'ять про Україну та її минуле не зникла навіть у найскладніші часи.

Другим вагомим науковим осередком стала кафедра Д. Багалія, де активно велися дослідження та об'єднувалися історики з Києва й Харкова. Серед них: О. Оглоблін, В. Базилевич, Н. Полонська-Василенко, О. Багалій-Тоторінова, В. Романовський, В. Дубровський, Н. Мірзо-Авакіянц, М. Горбонь та інші. Цей науковий осередок, як і подібні структури того часу, займався дослідженнями та публікацією історичних праць, у яких закладалися ідеї державницького спрямування, національної єдності та консолідації суспільства[37].

Третім важливим центром наукової роботи виступила ВУАН, де діяли спеціальні комісії, зокрема комісія з вивчення історії українського права під керівництвом професора М. Василенка. До її складу входили такі відомі вчені: Л. Окіншевич, І. Черкаський, М. Максимейко, М. Слабченко, С. Іваницький-Василенко, С. Борисенко, В. Гришко та інші. Саме вони зробили суттєвий внесок у розвиток та дослідження історії права України. Це були основні й найпотужніші наукові осередки того часу, хоча варто наголосити, що значна робота здійснювалася також у Харкові, Одесі та в інших містах[32].

Важливо підкреслити, що всі наукові інституції, товариства та об'єднання намагалися співпрацювати між собою. Н. Полонська-Василенко не була винятком. Історики-історіографи часто підтримували один одного, прагнучи зберегти наукові здобутки та убезпечити їх від повного контролю нової влади.

Вже у 1930 році ця наукова діяльність була перервана через активні репресивні дії радянських окупантів проти науковців. Причиною стало те, що більшість досліджень і праць сприяли формуванню та зміцненню національної свідомості українського народу. Важко переоцінити значення цих наукових об'єднань, адже йшлося про сотні праць, присвячених Україні, які не лише досліджували історію, а й містили заклик до боротьби за власну ідентичність. Натомість завданням окупаційної влади було одне – знищити все українське, позбавити народ історичної пам'яті й культурних основ. У результаті почалися масові арешти вчених: їх переслідували за українське походження, віру у вільну Україну, за їхні наукові роботи й за небажання зламатися в умовах репресій. Як зазначала Н. Полонська-Василенко: «Ця плідна праця була обірвана в 1930 році, коли починалося нищення культурних установ. Першим кроком у цьому напрямі був процес СВУ, який позбавив Українську Академію Наук значного числа її співробітників, з академіком С. Єфремовим та М. Слабченком на чолі. Далі пішла “реформа” Української Академії Наук: знищення гуманітарних установ, заслання М. Грушевського, заслання до концтаборів видатних істориків Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська.

Разом з людьми нищено й видання Академічних наук, рукописи ще не друківаних праць, матеріали, зібрані в комісіях Академічних Наук і т.п.» [37, с.85].

Н. Полонська-Василенко пише, що у 1936 році розпочалися перші спроби відновлення наукових осередків, проте слід розуміти, що вони вже не мали того вигляду й значення, які існували раніше. Вся діяльність перебувала під суворим контролем радянської влади, адже окупанти добре усвідомлювали, яку силу мали наукові праці та як вони могли вплинути на суспільні настрої, сприяти відродженню національної ідеї. Н. Полонська-Василенко зазначала: «Серед наукових інститутів, з яких складалася нова “реформована” Академія наук, був Інститут Історії України, до якого запрошено “старих фахівців”, професорів Є. Стошевського, незабаром арештованого і погіблого у в’язниці, О. Оглобина, Н. Полонську-Василенко. Завдання Інституту обмежувалося підготовкою підручників та книг для читання в школах різних ступенів. Уся праця співробітників було підкорена директорам партії, головною з яких було – виявляти єдність українського та великоруського народів, благодійний вплив на українську культуру старшого брата. Інститут видав не багато: ”Курс історії України” для середніх шкіл, “Нариси історії України” – кілька випусків та кілька окремих видань, – “Хронологія історії України”, “Полтавська битва” тощо. Друге Світова війна 1941 року обірвало наукову працю України.» [37, с.85].

Слід наголосити, що історіографія ХХ століття розвивалася доволі динамічно: виникло багато нових наукових осередків, було опубліковано численні дослідження, які стали знаковими для української історії. Важливим є й внесок багатьох видатних індивідуальних істориків, що збагатили розвиток наукової думки. Цей період вирізнявся стрімким поступом, і важко навіть уявити, скільки ще значущих праць могла б отримати Україна, якби не постійний тиск та обмеження з боку тоталітарної влади.

РОЗДІЛ 3. БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ Н. ПОЛОНСЬКОЇ- ВАСИЛЕНКО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОЗНАВСТВА

3.1. Олександр Оглобин

Ознайомлюючись із біографією, творчою діяльністю чи науковими пошуками будь якого дослідника, нам пропонується в кращому випадку доволі сухий підбір фактів, часто узагальнюючого характеру, що може стати на перепоні кращого розуміння постаті. Ще складніше, коли постать зазнала політичних переслідувань, або є досить не однозначною, адже окрім іншого, якісь елементи біографії можуть бути викривлені. До цієї категорії, варта віднести значну кількість українських науковців першої половини ХХ ст., що потрапили під жорна радянської тоталітарної машини.

Олександр Петрович Оглобин був досить не пересічною постаттю свого часу на арені історичної науки. Він був висококваліфікованим істориком та архівістом, який зробив значний внесок у вивчення минулого України [20, с. 57–63]. Однак попри свій хист та вміння він був змушений, як і тисячі інших науковців творити в реаліях радянської дійсності міжвоєнного періоду, коли ідеологія та політика партії почала все брутальніше диктувати напрямок в науці. Попри свою популярність комуністичні репресії кінця 20-х - поч. 30-х рр. не оминули і його, адже і він був ув'язнений та публічно висміяний на так званих «дискусіях» стосовно науково-академічної діяльності дослідника, що безумовно вдарило по авторитету і втраті робочого місця [20, с. 59]. Попри перелічені обставини дослідник зумів і після цього досягти чимало у вивченні давнього минулого України. Численні праці, що вийшли друком або ще у довоєнний період, або більшою мірою вже на еміграції, стосувалися переважно історіографії, політичної та економічної історії України, історію Руїни та гетьманування І. Маземи. Окрім цих тем, внесок було зроблено й у історію української церкви та генеалогію [7, с. 64–88].

Н. Полонська-Василенко, як і О. Оглобин більшу частину творчого життя провела у тісному науковому середовищі працюючи у різних установах. В силу цих обставин на її долю випало бути знайомою, або і тісно працювати

чи товаришувати із значною частиною науковців. Ці особисті знайомства дозволили їй вже будучи на еміграції написати серію праць-спогадів, які ми і будемо аналізувати у подальшому [19, с. 92].

Бібліографічний доробок, що стосувався О. Оглоблина, авторства Н. Полонської-Василенко побачив світ у 1970 році у випуску головного закордонного українського історичного видання №1–3 (25–27) «Український історик» під назвою «Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці» [24, с. 33–37].

Стаття розпочинається із оповіді знайомства авторки із Олександром Петровичем у ті досить буремні 20–ті роки, коли академічна наука та інституції зазнавали кардинальних змін в силу утопічних експериментів суспільного устрою, що активно проводилися нещодавно утвореною радянською владою. Саме за тих умов і відбулося перше знайомство, яке згодом переросло у досить приятні особистісні стосунки. Згадується і бурхливий розвиток й «еволюція» різних академічних установ із устроєм яких всіляко експериментувала радянська влада та у більшості із яких довелося авторці працювати особисто. Тут згадується Інститут Археології, різні Інститути, що замінили університети та особливо «Української Академії Наук» в якій їм довелося пропрацювати найдовше [24].

Окремим епізодом хотілося б виділити умови життя в часи німецької окупації Києва у часи Другої світової війни. Науковці були позбавлені засобів для існування, адже установа в якій вони працювали перестала функціонувати, як і більшість здобутків того часу, адже місто постраждало в ході бойових дій. Однак Олександр Петрович цю паузу використовує для праці над цікавими для нього темами серед яких аналіз та пошук ймовірного автора «Історії Русів».

Що стосується безпосередньої особи О. Оглоблина то загалом авторка описує ряд неформальних зустрічей та дискусій, які заслуговують уваги в тому числі й з наукової точки зору. Так розмова двох дослідників стосовно теоретичного авторства «Історії Русів» є досить цікаві, адже по даній проблематиці у історика вийшла згодом праця під назвою «Хто був автором

„Історії русов"?» [18]. Така інформація дозволяє нам краще розуміти наукові пошуки дослідника та детально вказується його погляди і обставини створення твору. Так, маючи гарні знання топографічних назв регіону, географічних локацій він аргументовано підводить до думки, що ймовірним автором може бути хтось із автономістів Новгород-Сіверщини XVIII ст., і навіть наводить варіанти когось із родини Ханенків чи письменника та громадського діяча О. Любосевича. Хотілося б зауважити, що він не вдається до поспішних висновків, а проводить досить глибоке дослідження вдаючись до розшифрування топонімів чи інших, надто дрібних деталей, які можуть бути не помітні про поверхневому вивчені. Враховуючи час між яким розтягуються ці дослідження, можна сказати, що О. Оглобин підійшов до проблематики максимально фахово та істотно, що дозволяє із довірою відноситися до його висновків та аргументів.

У висновку хочеться написати, що Н. Полонська-Василенко зробила досить істотний внесок в українську історичну науку. Попри її професійні дослідження з різної проблематики, вартій уваги й біографічний доробок у тому числі, що стосується О. Оглобина. Вони були особисто знайомі та товаришували, що мало і своє значення, адже всі ці доробки, вона написала уже в еміграції не маючи доступу до архівів чи будь яких матеріалів із України, виключно на власних спогадах, що надає особливого значення цим працям.

Стаття розвивається головним чином довкола твору «Історії Русів» авторство якого, як і сам твір було значним науковим зацікавленням О. Оглобина. Він працював над цією темою тривалий час і навіть в часи німецької окупації та бере до уваги навіть непомітні на перший погляд топографічні та географічні особливості, що надає його доробку особливого значення.

3.2. Агатангел Кримський

А. Кримський був досить непересічною особою свого часу, доробок та значення якого високо оцінюють і до сьогодні. За своє тривале, однак сповнене труднощів життя, йому вдалося зробити титанічну роботу в українській та

світовій науці, він активно працював у галузі історії, сходознавства, філології та інших напрямках.

Одним із біографічних напрацювань Н. Полонської-Василенко стала стаття присвячена А. Кримському під назвою «Академік Агатангел Юхимович Кримський 1871–1941 рр.», що була надрукована вже на еміграції у згаданому вже вище діаспорному історичному журналі «Український історик» у 1971 році [21, с. 90-98].

Майже вся праця робить наголос саме на різних епізодах із життя та людських якостях, хоча воно і не дивно, адже чимало доробків були присвячені йому як науковці та досліднику. Вона розпочинається із короткого представлення «ювіляра» адже у цей рік виповнювалося 100 років із дня його народження. Авторка відзначає, що з приводу цієї дати вийшло чимало статей, як в УРСР, так і у діаспорі, однак жодна з них не розкриває обставин смерті А. Кримського, або взагалі ігнорують цей факт, що викликає подивування у авторки.

Знайомство Н. Полонської-Василенко та А. Кримського з її свідчень відбулося у 1918 році, коли власне засновувалася «Українська Академія Наук» із якою обоє були в подальшому тісно пов'язані. А. Кримського було запрошено читати лекції у новоствореному Інституті Археології, де він прочитав курс Історії Туреччини, із проблематики якої був фахово знайомий. Сама Н. Полонська-Василенко дуже схвально відгукується про почуті нею лекції, адже були викладені майстерно, просто та доступно[21].

Наступний особистий епізод відбувся у 1924 році, коли радянська влада за видуманими звинуваченнями засудила її чоловіка М. Василенка. Її як дружині тепер вже «ворога народу» було звільнено із роботи та фактично позбавлено засобів до існування. А. Кримський доклав чимало зусиль задля порятунку М. Василенка, він тричі збирав весь склад Академії та їхні підписи за звільнення, звертався до численних установ задля скасування вироку суду. Зрештою він добився свого і академіка було звільнено та реабілітовано. Ці його дії варті гідної поваги, адже мало хто у тодішніх умовах наважувався на

такі рішучі кроки, адже і сам А.Кримський розумів, що цим готує і собі у майбутньому базу для звинувачення та розправи. Окрім допомоги чоловікові він підтримував і дружину, адже навіть без її відома влаштував у Академії, що дало змогу дружині «ворога народу» фізично вижити у ті складні часи. Всі ці обставини розкривають А. Кримського, як людину із щирою душею, готового за власний рахунок допомогти ближнім [2].

Окрім іншого людиною він був набожною, що яскраво підкреслює в часи «войовничого атеїзму» його тісні зв'язки з Українською автокефальною православною церквою та участі у її житті, зокрема у Соборі на якому В. Липківського було прийнято в якості митрополита. В дусі християнської моралі цінував та опікувався власною родиною, хоча не з усіма із слів Н. Полонської-Василенко у нього були хороші стосунки. Він часто, майже кожне літо навідував сестру та інших родичів у Звенигородках [21].

Ще одним прикладом любові до ближніх та жертвності є історія про яку авторка розповіла досить детально, пов'язану із помічником А. Кримського, М. Левченком. Власне через фактичну сліпоту, він потребував помічника, який би йому допомагав не лише в побуті, але й у редакції і написанні творів та статей. Такою людиною став згаданий вище Левченко, який був дуже помічний А. Кримському та на відмінно виконував усі доручення. У 1929 році прийшли нові випробування для української академічної спільноти, адже радянська влада розпочала криваву кампанію «Процесу Спілки визволення України» по якій серед інших було засуджено і Миколу Левченка. Хоча його участь чи причетність до організації не була встановлена він отримав 5 років таборів, на холодній півносі СРСР. А. Кримський щороку навідував його, хоча це було для нього фізично складно. Після повернення із заслання А. Кримський хоч у свій спосіб намагався допомогти повернутися до звичайного життя своєму помічнику та учню, адже ментальне та психічне здоров'я того серйозно похитнулося. Він навіть забрав його із собою у родинний маєток у Звенигородку, сподіваючись що тому стане краще. Однак М. Левченко трагічно загинув внаслідок психічного захворювання.

А. Кримський дуже тяжко переніс цю в певній мірі особисту втрату, адже свого часу всиновив Миколу. Н. Полонська-Василенко вказує, що він почав уникати людей, а у приватних розмовах бажав уникати розмов за свого учня, настільки втрата стала для нього особистою [21].

Авторка вказує у своїй статті і на ще одну рису його, як людини та співбесідника, а саме сильну ерудованість, вміння знайти підхід до аудиторії, феноменальну пам'ять. Власне з її оповіді він майже щонеділі заходив до них із чоловіком у вечері і зі склянкою чаю вів бесіди на різного роду теми від політики до літератури та мистецтва. В цих розмовах, які радше з її слів походили на монологи і розкривав ці здібності А. Кримський, адже не мав великої кількості друзів, а звідси і звичайного не обтяженого академічністю спілкування [21].

А. Кримський у біографічному доробку авторки розкривається і як сильний адміністратор, дипломат та перемовник із владою, якою вона б не була. Власне «Українська Академія Наук» була заснована ще за часів гетьманату П. Скоропадського, 14 листопада 1918 року, однак вже рівно через місяць, внаслідок заколоту владу гетьмана було скинути, а до керування реставрованою УНР прийшла Директорія, що скасовувала усі попередні рішення та установи. Вже за деякий час Київ та майже вся Україна буде захоплена більшовиками, а у вересні 1919 року білогвардійцями, які виступали за скасування будь чого українського, а особливо «Української Академії Наук». Надалі Київ ще кілька разів переходив із рук у руки, поки зрештою остаточно не утвердилася радянська влада, яка широко провадила свої соціалістичні експерименти в суспільному устрої. В таких катастрофічних умовах, очільники Академії мусіли мати багато сил та дипломатичного хисту, щоб лавірувати та домагтися збереження установи. Хоча це не були єдині випробування, котрі чекали по переду і заклад і його співробітників, проте наглядно показував, наскільки окрім іншого А. Кримський був невтомним дипломатом і зумів зберегти у тому числі власне надбання [21].

Новий виклик стався у другій половині 20-х років, коли влада посилила тиск у тому числі на установу. Їй закидали у занадто слабкій ідейності та пропаганді соціалістичних ідей. Особливо прискіпливою уряд у Харкові був до фактичного очільника А. Кримського і всіляко добивався його відсторонення. Пропонувалося замінити його на О. Ш ліхтера чи відомого М. Скрипника. Під час перевиборів президії було вирішено залишити А. Кримського невідмінним секретарем, однак уряд був проти та поставив свою людину, яка однак не набрала жодного голосу. Всі ці обставини зайвий раз підкреслюють, що А. Кримський користувався неабияким авторитетом серед колег, адже в час коли їх поставили перед вибором, вони вперто домагалися залишення академіка при посаді, розуміючи, що без його працьовитості та дипломатичного хисту установа перетвориться на звичайну політичну маріонетку у руках влади [21].

Певна академічна реабілітація академіка відбулася наприкінці 1930-х років, коли радянська влада розуміючи, які процеси запустила своєю боротьбою із «буржуазною наукою» та почала запрошувати та повертати до установ старих фахівців, серед яких був і А. Кримський. До нього знову почали звертатися за рецензіями, порадами. Його знання величезної кількості мов та фаховість із проблематики історії Туреччини та Персії робили його досить цінним спеціалістом на фоні браку фахових дослідників такого рівня з цієї проблематики.

У статті розкриваються і останні роки життя академіка, які були досить плідні на визнання та кар'єрну роботу. У вересні 1939 року Червона армія вдерлася до східних теренів тодішньої Польщі, що була заселена переважно українцями та анексувала їх включно зі Львовом. Подаючи ці дії під гримом міфічного «об'єднання» українців, СРСР масово надсилав різного роду фахівців не полишаючи осторонь і наукову сферу. Серед тих, кого відрядили у Західну Україну був і А. Кримський. Н. Полонська-Василенко подає у статті надзвичайний успіх академіка та швидку популярність серед мас та преси [21].

У 1941 році академічна родина святкувала величний ювілей, 70-тиліття відомого академіка та очільника головної наукової установи УСРС. Науковці досить схвально та тепло привітали багаторічного колегу, а держава навіть вручила йому орден. У травні цього ж року А. Кримський поїхав до Львова на сесію Академії Наук де виступав. Після цього він мав ще багатогранні плани наукової роботи та написання робіт, адже направився у архіви А. Кримського півострова. Однак вже у червні 1941 року розпочалася німецько–радянська війна, яка надзвичайно швидко рухалася на схід змитаючи радянську оборону вщент. А. Кримський повернувся у свій маєток у Звенигородці, однак вже у липні розпочалася евакуація на схід у тому числі і Академії. У статті Н. Полонська-Василенко стверджує, що по нього приїхали і вивезли у невідомому напрямку, адже його сліди з її слів на той момент губляться, адже до міста Уфи, куди евакуювали Академію він так і не добрався [21].

У контексті вступу до статті, де авторка розмірковує та аналізує статті, що були написані різними вченими до 100–ліття із дня народження, котрі з різних причин оминають тему смерті вченого та часу коли це відбулося. Н. Полонська-Василенко підсумовує статтю версією, що «...тверда дата смерті Агатангела Юхимовича Кримського – початок липня 1941 року» [21, с. 98].

У висновку хочеться написати, що дана стаття є дуже якісним доповненням до плеяди ювілейних чи біографічних доробків присвячених науковцю. Будучи широко відомим в Україні та поза її межами він в першу чергу залишався людиною зі своїми особливостями та людськими чи фізичними слабкостями. Його життя та діяльність, як вірно підмітила Н. Полонська-Василенко не були простими, однак він зумів досягнути величезних результатів завдяки власній наполегливості та працелюбству. Попри численні напади на нього з боку влади, спроби позбавити посади та засудити він зумів втримати на старих позиціях Академію Наук, написати чимало праць, залишити по собі величезний пласт здобутків, якими часто користуються і досі.

Особлива цінність роботи у висвітлені особистих якостей А. Кримського, якими він безумовно володів та був готовий прийти на допомогу, хоча зрештою це і коштувало в якійсь мірі йому життя, адже він заробив собі статус неблагонадійного громадянина за що і загинув у тюрмах СРСР.

3.3. Микола Василенко

Стаття Н. Полонської-Василенко, що була присвячена постаті М. Василенка, що вийшла друком у згадуваному віснику «Український історик» у 1966 році до 100-ліття від дня народження історика не була схожа на інші, що до цього писала дослідниця із числа біографічних [23, с. 41–51]. Якщо у попередніх працях, що стосувалися її близьких друзів, вони були радше мемуарного напрямку із цілою низкою спогадів чи неформальних ситуацій, то дана стаття є радше коротким описом його життя та характеристики основних праць, що досить не типового, враховуючи, що вона писала про власного чоловіка.

Перша частина статті стосується коротко викладеної безпосередньо біографії історика, про що стверджує і сама авторка [23, с. 46]. З ключових епізодів згадується навчання у Дорпатському університеті, який закінчив у 1890 році, однак після цього повернувся у Київ. Продовжив навчання у Київському університеті та намагався здати магістерські іспити, що досить вдавалося, однак здоров'я завадило завершити розпочате. Не маючи стабільного джерела фінансування він читає лекції у середніх школах і пише різні історичні статті у «Енциклопедичний Словник Брокгауза та Ефрана». Паралельно він не полишає надій здати магістерські іспити і багато працює у Архівах Лівобережжя та вивчає документи для власної дисертації, також працює редактором в різних столичних газетах.

Будучи залученим і до політичного життя зазнає перших переслідувань та ув'язнення у 1906 році, яке відбуває та повертається до Києва. Зрештою йому вдалося завершити магістерські курси і навіть трохи працювати за

фахом, чого він вже багато років бажав, однак місцеві чиновники всіляко блокують його професійну діяльність вважаючи політично не благонадійним.

Якісно нове становище у його професійній біографії настає із початком спочатку Лютневої а пізніше й Української революції. Його запрошують викладати у Київський університет та різні курси. Хотілося б зауважити, що в цей час він загалом досить сильно відходить від науки, занурюючись у політику та чиновницьку діяльність в уряді Української Центральної Ради. В уряді гетьмана П. Скоропадського він стає міністром освіти та дуже плідно працює над заснуванням українських університетів, Української Академії Наук, музеїв, театрів, архівів, багато у чому досягаючи значних успіхів, як от у створенні Академії Наук в якій і залишився працювати в часи більшовицької окупації [23].

Із 1920 року він починає плідну роботу у складі «Українській Академії Наук» займаючи керівні посади на правах засновника установи. Однак влада не дозволяє йому балатуватися на ключові посади вважаючи його не надійним, а в 1924 році взагалі заарештовує по вигаданій, виключно політичній справі і лише протест Академії Наук та інших відомих науковців змінюють рішення і вирок суду 10 років тюрми було скасовано. Однак ув'язнення підірвало і без того не міцне здоров'я історика і працювати йому ставало все складніше, аж поки він не помирає у 1935 році [23].

Із цієї біографії можемо винести, що людиною він був надзвичайно талановитою та працелюбною, адже попри перешкоди з боку влади він зумів багато де попрацювати та залишити по собі значну наукову спадщину, що є актуальною і досі. Всі ці обставини дозволяють присвоїти Миколі Василенку значні людські якості на деталі яких так скупа стаття.

Фактично друга частина статті, яку відділяє від першої сама авторка стосується опису його наукових праць [23, с. 46]. За її висновком, найбільшу кількість здобутків він мав в галузі археографії, адже із самого початку власної професійної кар'єри працював із архівами. Серед ключових творів, що виділяє дослідниця є: «Генеральне слідство про маєтності Гетьманщини 1729–1730

рр.», «Слідство Київського полку», «Гадяцького полку» «Записку о непорядках в Малороссии» та інші.

Цікавою частиною статті є згадки та деяка характеристика тих праць, що з певних причин не були опубліковані чи залишилися лише у вигляді рукописів. Серед них згадуються: «Актові книги судів Лівобережної України», «Акти до історії монастирського землеволодіння Лівобережної України», збірник грамот Магдебурзького права міст України, корпус документів українського права та інші. Ця частина статті є особливо цінною, адже є одиничними згадками про окремі доробки Миколи Василенка [23].

Окрім вже згаданих праць та галузей у яких пробував себе дослідник, Н Полонська-Василенко згадує численні інші напрямки, якими паралельно чи навіть одночасно займався її чоловік. Серед таких значний доробок із джерелознавства та публікації джерел у своїх статтях. Торкається він і проблематики соціальної історії Лівобережжя XVIII ст., історико-правничих тем, аналізує з точки зору права різні історичні документи, як от Конституцію Пилипа Орлика та дає їй правову оцінку. Чималий доробок стосується різних постатей, мемуаристики та некрологів, численними є його рецензії [23].

У висновку можемо констатувати, що М. Василенко був справді не пересічною особистістю свого часу, який залишив значний відбиток в багатьох напрямках історичною науки. Число лише його праць становить понад 500, хоча з оповіді Н. Полонської-Василенко можемо бачити, що чимало робіт так і не були опубліковані, чи не можуть бути віднесені до авторства М. Василенка через псевдоніми, якими їх було підписано.

Попри складні життєві обставини та проблеми у взаємодії із як старою царською владою так і новою, радянською він зумів досягнути значних результатів не лише в науці, але й у політиці. Саме його ініціативам в тому числі зобов'язані деякі університети, значна частина наукових та культурних установ, які ми знаємо і сьогодні, як от «Українська Академія Наук», одним із ініціаторів створення якої активно виступав М. Василенко. Хоч створення установи належало йому, він не зміг повним чином докластися до її розбудови,

адже зазнавав постійних переслідувань з боку радянської влади, а в наслідок ув'язнення остаточно втратив здоров'я, що зрештою і призвело до смерті вченого.

3.4. Домет Олянчин

Ім'я Д. Олянчина було майже не відоме в Україні в роки життя історика та і досить слабо відоме на сьогодні. Він походив із простої селянської сім'ї, а хоч якось відомим в науковому середовищі став вже за кордоном, а саме в Німеччині, де і здобув фахову університетську освіту та написав всі свої праці, тому відомий широко він переважно в емігрантському середовищі.

Стаття під назвою: «Пам'яті Домета Олянчина (6.VII.1891–25.VI.1970)» [25, с. 83–89], що вийшла на згадку про смерть фахового історика Д. Олянчина є надзвичайно цінною для біографістики, адже, як згадувалося вище він майже не відомий на теренах України тих часів і майже немає інших праць, які б висвітлювали його постать чи наукову діяльність. Вона фактично за змістовим наповненням поділяється на дві частини та розповідає нам біографію дослідника та його науковий доробок, що дозволяє нам загалом познайомитися із діячем та його працею за кордоном над історією України.

Як досить влучно відзначає авторка, біографія Д. Олянчина була досить не типова та не шаблонна, як часто буває серед науковців. Він народився у сім'ї незаможних селян на Поділлі і майже не мав шансів здобути фахову освіту чи пов'язати своє життя із наукою. Він зміг вивчитися лише у народній школі, але маючи хист до навчання самотужки навчався на позичиних у товаришів влітку підручниках та зміг самостійно скласти вступні іспити до 2-класової повітової школи у м. Брацславі, що видається майже не можливим. Цей факт засвідчує, що навіть не маючи ресурсів та можливості, наполеглива праця дозволяє добитися омріяного. Після цього він зміг поступити на 2-річні педагогічні курси в м. Кам'янець-Подільський, які успішно завершує та отримує змогу вчителювати [25].

Із початком Першої світової війни його подальше навчання стало неможливим, його було мобілізовано до російської царської армії у 1914 році,

після чого відправлено на фронт де у боях із австрійськими військами вже 1915 році, його було взято у полон. Попри такі складні життєві обставини будучи у полоні, він отримав змогу навчатися завдяки діяльності «Союзу Визволення України», який проводив широку просвітницьку роботу серед полонених російських вояків українського походження. Після повернення до Наддніпрянської України, він проходить підготовчі курси та поступає у Кам'янець-Подільський університет, однак через політичні обставини емігрує разом із урядовцями УНР та назавжди опиняється за кордоном [25].

Виїзд за кордон поставив його у досить скрутне становище і він був змушений багато фізично працювати. Зрештою у 1923 році йому вдалося поступити до Берлінського університету, що допомогло йому здобути омріяний фах. Паралельно із навчанням він почав активно працювати у архівах Німеччини на основі яких в основному і були написані більшість його праць. Працював у архівах Братислави, Кенігсбергу, Відня та інших міст, вивчаючи переважно Україну та її зв'язки з тою чи іншою частиною Європи. Вже на схилі років, він отримав і визнання від українців на еміграції, адже був обраний професором Українського Вільного Університету. Однак останні роки життя доживав досить скромно на мізерну пенсію та заробітну плату звичайного працівника бібліотеки [25].

Аналізуючи його біографію хотілося б звернути увагу на самовідданість історика. Будучи з простої сім'ї і потрапивши за кордон, без шансу на сторонню допомогу від будь кого був змушений виживати. Попри ці всі обставини він зумів почати навчання в університеті і почав працювати в архівах, вочевидь розуміючи, що це не принесе йому матеріальних здобутків, яких він зрештою гостро потребував упродовж життя, а особливо наприкінці життя. Завдяки його працелюбності і в певній мірі жертвності, історія України поповнилася не лише цінними працями, але і першоджерелами, які до того були не відомі, а частина безумовно була втрачена в ході бойових дій Другої світової війни. Окрім цього вартий уваги той факт, що багато своїх праць він писав німецькою мовою у німецькі видання чим відкривав історію

України для носіїв цієї мови та і загалом Західної Європи, що в умовах «залізної завіси» було не можливе з території самої України [25].

У статті подана також і характеристика наукової діяльності дослідника, що особливо цікаво враховуючи, що істориком він став вже на еміграції.

Невеличкий абзац присвятила авторка їхньому із Д. Олянчина спілкуванню та відносинам. Вони жили неподалік один від одного та переважно листувалися, хоча періодично навідували одне одного. У Н. Полонської-Василенко збереглося чимало листів, однак всі вони мали саме науковий зміст, адже в них обговорювалися статті, проблемні питання та інша наукова тематика. Ці факти зайвий раз підтверджують, що попри все Д. Олянчина цікавила наука та дослідження, що не залишала місця для приватного життя чи спілкування про щось більш не академічне [25].

Що стосується наукових напрямків, якими займався дослідник то тут авторка вдало підкреслила, що він був достатньо широким. Фактично на початку своєї майбутньої наукової кар'єри його цікавила тема Хмельниччини, адже навчаючись в університеті він багато, як попередньо згадувалося у архівах де віднайшов чимало документів цього періоду. Серед праць цього періоду: публікація листів Б. Хмельницького та І. Виговського у збірнику «Хліборобській Україні», «Українсько–Бранденбурзькі політичні зносини у XVII ст.», «Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр.» та інші. Поряд із даною проблематикою, його увагу привертала і постать І. Мазепи про що має чимало статей, однак більшість із них науково–популярного характеру: «Гетьман Мазепа в освітленні творів Георга Нордберга та Густава Адфельфєрда» та інші, а окремі праці стосувалися і Пилипа Орлика [25].

Окрім згадуваних проблематики працював він і над економічними та культурними відносинами тодішніх українських земель та Західної Європи. Ці праці опираються головним чином на архівні документи, що були знайдені та опрацьовані автором.

Друга світова війна внесла серйозні корективи, адже істотно ускладнила роботу із архівами, через що досліднику довелося пробувати себе у нових напрямках історичної науки, серед яких проблематика княжої доби. Він починає вивчати монетну справу часів Володимира Великого та символіки, що на ній викарбувана, доводячи її християнський зміст. Окрім цього починає вивчати і наступників Володимира про що має ряд публікацій.

Доповненням до наукових зацікавлень Д. Оляничина, Н. Полонська-Василенко вказує працю над проблематикою Тараса Григоровича Шевченка та ілюструє цю тезу його працею під назвою «Фрідріх Шилер та Тарас Шевченко».

Опираючись на листи Д. Оляничина Н. Полонська-Василенко, пише про дуже цікаві факти із наукової діяльності історика, а саме дає коротку характеристику тим напрацюванням, що з певних причин так і не вийшли друком. Серед таких вона перелічує: «Нариси до історії Київського Великого князівства X–XI ст.», архівні матеріали часів Козаччини та Хмельниччини та інші матеріали. Цей епізод є дуже цікавим, адже є майже єдиним згадкою про складну та кропітку працю, яка так і не побачила світ [25].

У висновку можемо констатувати, що Д. Оляничин був дуже непересічною особистістю із максимально не типовою науковою та особистою біографією. Народившись у звичайній не заможній селянській родині, він майже не мав шансів на яку-небудь ґрунтовну освіту, однак все склалося навпаки. Завдяки власним здібностям він зміг здобути освіту, однак життєві обставини на час перервали намагання отримати фахову, вищу освіту. Зрештою він потрапив за кордон де зміг поступити в університет та здобути вищу освіту. Ще під час навчання в університеті він багато працює у архівах, що дає матеріал для перших власних публікацій. Коло наукових інтересів дослідника було досить широким, що відзначає Н. Полонська-Василенко. Його публікації були присвячені дуже великій кількості проблем від Хмельниччини та культурно-економічних зв'язків українських земель із Західною Європою до проблематики княжого періоду та геральдики. Всі ці

факти на фоні складного матеріального життя доводять нам велику працелюбність та намагання попри обставини присвятити всього себе науці.

Окремої уваги заслуговує той факт, що будучи у німецькому середовищі майже все життя, він неодмінно обрав досліджувати історію України, та доносити її німцям. Порівняно із іншими напрацюваннями Н. Полонської-Василенко із числа біографістики, ця особливо цінна, адже будучи виключно діаспорним істориком він був дуже слабо відомий в Україні і сьогодні, а дана праця висвітлює досить ґрунтовно не лише наукові здобутки, але й біографію та певні людські якості.

3.5. Петро Курінний

П. Курінний знаний дослідник в Україні та за кордоном у галузі археології та історії, етнографії та інших аспектах історичної науки. Велику частину життя він працював в Україні обіймаючи керівні посади, а також проводячи численні археологічні та історичні дослідження, чим дав відповіді на питання багатьох до того не зрозумілих аспектів нашого давнього минулого. У біографічному доробку Н. Полонської-Василенко є розлога стаття присвячена 70-літтю вченого під назвою «Петро Петрович Курінний (З нагоди 70-ліття)» [26, с. 5–18]. У цій праці авторка головним чином звертає увагу на моменти із життя та біографії вченого, майже не даючи детальної характеристики його працям, однак вони подаються окремим списком, що дозволяє загалом їх проаналізувати, що ми і зробимо.

П. Курінний народився та зростав у досить сприятливій атмосфері любові та зацікавленості до українського минулого, що безумовно мало відбиток у фаховому виборі у майбутньому. Батько вченого будучи адвокатом та загалом свідомою, освіченою людиною і сам друкував власні доробки, зокрема із етнографії. Н. Полонська-Василенко навіть подає факт, що його батько вів власний «Щоденник», що хронологічно доходив до 1920 року та був П. Курінним збережений та навіть вивезти на еміграцію [26].

Дуже сприятливими для становлення майбутнього дослідника була і гімназійна освіта в м. Умань, адже його вчителями серед інших були

Д. Щербаківський та Г. Данилів, що багато дали йому, як археологи. У цей час він також приймає участь у археологічних дослідженнях епонімічної на той час трипільської пам'ятки у с. Сушнівка, а у 1913 році навіть у розкопках Ольвії, що безумовно давало йому дуже цінний на той час практичний досвід та володіння методикою розкопок дуже різних за своєю суттю пам'яток. На цей час припадають і перші спроби писати, а його доробки він надсилав до Києва та Львова де їх успішно друкують [26].

У 1913 році він вступає на історично-філологічний факультет Київського університету святого Володимира, кадрове середовище якого було особливо сприятливе для молодого та багатообіцяючого студента. Його викладачами були одні з кращих фахівців різних аспектів на території України: Ю. Кулаковський, М. Довнар-Запольський, М. Бубнов, Г. Павлуцький, С. Голубєв, В. Данилевич та інші. Особливий вплив на нього мав М. Довнар-Запольський, який подавав великі надії на молодого науковця та всіляко допомагав та давав цінні поради. Окрім плідного навчання П. Курінний проявляв зацікавлення і до різних товариств, серед яких вступив до університетського «Історико-етнографічного гуртка» та «Київського товариства охорони пам'яток старовини». На перші роки навчання в університеті припадають і перші наукові здобутки у царині археології, а саме доповідь у межах гуртка про Овруцькі шиферні пряслиця та публікація у газеті свою першу розвідку під назвою «Відкриття Батієвих воріт у Києві» [26].

Військово-політична ситуація подій Першої світової війни створили нові, по своєму унікальні умови у творчому та науковому житті П. Курінного, адже він разом з університетом та іншими науковими установами був евакуйований з України в Саратов. Тут він не полишав праці на археологічній ниві та прийняв участь у розкопках Увеку та Аткарську, що відносяться до Золотої орди, а Увек навіть пов'язують із столицею цієї кочівницької держави. Окрім цього він досліджував і пам'ятки фінського племені «мокша», а саме Наровсаті, що інтерпретувалася, як столиця цього племінного об'єднання [26].

Революційні події в Україні П. Курінний провів у рідній Умані вчителюючи у місцевих закладах освіти та співпрацюючи із виданнями «Громадське життя» та «Союз» друкуючи та редагуючи там краєзнавчі, історичні та археологічні матеріали та доробки.

Із 1924 року він повертається до Києва та починає найбільш плідний на території України період власного життя. У цей час українська історична та археологічна науки починають свій бурхливий розвиток і людина із достатньо великим польовим та архівним досвідом була дуже потрібна, щоб його очолити. П. Курінний отримує запрошення працювати у «Всеукраїнській Археологічному Комітеті» та відразу починає активно працювати, а у тому ж таки 1924 році він складає новий статут, що істотно розширює обов'язки комітету по охоронній роботі пам'яток. Поряд із адміністративною роботою багато працює та керує археологічними експедиціями у м. Києві, на трипільських, сарматських пам'ятках, а також інших кочівницьких пам'ятках степової України. Також провів численні дослідження ряду локацій періоду княжої доби. Паралельно всій цій діяльності його було призначено очільником новоствореного заповіднику при Києво-Печерській лаврі, що було в умовах атеїстичної політики радянської влади досить складним завданням [26].

Однак така бурна наукова діяльність, як і у майже усіх українських науковців цього часу була перервана політичними процесами та переслідуваннями. Будучи заарештованим у 1933 році, він зумів уникнути ув'язнення, однак отримав заборону працювати на попередньому місці роботи, друкуватися. Фактично до кінця 1930-х років він припинив наукову діяльність. Лише у 1938 році йому дозволили обійняти посаду в Інституті Археології та музеї Історії Києва де він і працює до 1941 року [26].

Із 1943 року він подається на еміграцію, як і багато інших дослідників та опиняється у Баварії. Хоч він був позбавлений звичного середовища, однак у повній мірі застосував свій хист адміністратора, дипломата та науковця. Він досить активно докладається до відновлення на еміграції різних наукових установ, як от: «Український Вільний університет» та «Українська Вільна

Академія Наук», яка гуртувала навколо себе українців, яких доля закинула на чужину. Відкрив він для себе і нове вміння, а саме здібного лектора, адже він успішно викладає у кількох вишах. Поряд із цим досить багато працює і в науці, досліджуючи археологічні колекції у фондах німецьких музеїв, шукаючи аналогії до власних українських знахідок, пише чимало праць присвячених серед іншого біографії відомих українських археологів, частина із яких були його вчителями [26].

Досить унікальний керівний та науковий досвід, він отримав упродовж тривалого часу працюючи у «Американському інституті вивчення історії та культури СРСР», український відділ якого проіснував із 1954 по 1962 роки. П. Курінний очолив цей відділ і за багато років плідної праці було написано та видано 38 томів цінних відомостей та праць про Україну, а також численні монографії, частина видань вийшла англomовною та була доступна у Європі та Північній Америці [26].

Як уже вище згадувалося у статті немає детального розгляду наукових праць та зацікавлень автора, однак подано бібліографію його напрацювань за згаданих 70 років. Авторка подала 84 позиції авторства П. Курінного та ще 5, що вийшли за її редакції. Як досить яскраво підкреслювала авторка, він був людиною дуже широкого профілю, що відобразилося і у його бібліографії, що стосується археологічної проблематики, біографістики, історії наукових установ, шевченкознавства та етнографії.

У висновку можемо констатувати, що П. Курінний є досить багатогранною особистістю, що неодмінно здійснив колосальний вклад в українську науку. Ще із юнацьких років, він отримав гарний старт, зростаючи у родині, що досить речно відносилася до власного минулого. Становлячись науковцем він мав нагоду навчатися у одних із найкращих фахівців тодішньої України, що яскраво видно у його здобутках. Поряд із цим він мав колосальний адміністративний досвід керівника, який почав здобувати ще в Умані, очолюючи місцеві академічні на наукові установи у 1917–1924 роках. Після переїзду до Києва, він активно береться за становлення української

науки та археології, досягаючи колосальний успіхів та здобутків. Виїхавши за кордон на еміграції здобутий в Україні досвід йому дуже став в нагоді, адже так само енергійно він почав відновлювати чи створювати наново українські академічні та наукові установи, які би продовжували вивчати українське історичне минуле вже там.

3.6. Борис Крупницький

Про життя та діяльність Б. Крупницького в Україні відомо досить мало, як вірно підмітив у вступі упорядник, адже подібно до Д. Олянчина, свій професійний шлях у науці він розпочав виключно на еміграції, звідки і не відомий на батьківщині. Біографічний доробок Н. Полонської-Василенко не був нею опублікований у типовій та популярній періодиці, тому був мало відомий громадськості. У 2012 році він був перевиданий у виданні факультету Запорізького національного університету [27, с. 253-270], але за ствердженням упорядника у формі, що наближена до оригіналу.

Народившись у родині із середнім статком він зумів здобути гімназійну освіту у Черкасах, яку у 1913 році закінчив із досить гарними результатами та вступив у Київський університет святого Володимира на історично-філологічний факультет. Тут, його навчанням та підготовкою займалися кращі фахівці в межах України, серед яких, як і у випадку П. Курінного велике значення мав М. Довнар-Запольський, який також посприяв включенню його до «Історико-етнографічного гуртка».

Попри початкові успіхи його подальше навчання обірвалося у 1916 році, адже він був мобілізований до царської армії. Лише після демобілізації у 1918 році, він на короткий час повертається до занять в університеті. Революційні події та радянсько-українська війна внесла істотні зміни у його працю, адже будучи вояком армії УНР він вже не міг залишатися в Україні та після інтернування у Польщі подався на еміграцію. Не маючи засобів для існування та доброго заробітку він працював на низькооплачуваних роботах та у сільському господарстві [27].

Лише у 1925 році він зумів повернутися до академічного навчання, адже зміг вступити на курси німецької мови для іноземців, які закінчили у 1926 році та на цій підставі поступив до Берлінського університету. За підсумками навчання у цьому університеті він зумів написати та захистити докторську дисертацію у 1929 році про дослідника історії України, німця Й. Енгеля. Поряд із цим він студіював її у Українському Науковому Інституті, де він і познайомився із своїм наставником та вірним другом Д. Дорошенком. Із цього моменту він починає викладати в Українському Вільному університеті та Українському Інституті, що базувалися у Празі та Берліні [27].

Після завершення Другої світової війни, а особливо у 1945 році сталася деяка наукова перерва та певний колапс українського еміграційного наукового життя, адже радянська влада, що окупувала більшість центрів тодішнього українського життя, як от Прага, Варшава та Східна Німеччина, що значно розсіяло академічну спільноту Європою.

1946-1949 рр. стали часом певного ренесансу, адже у тій частині Німеччини, яка залишилася за союзниками почали бурхливо відновлюватися старі академічні та наукові установи, а навколо них збиратися стара та нова генерація емігрантів, що втікали із СРСР та окупованих ним територій. В цей час Б. Крупницький дуже багато працює, пише статті, виступає на конференціях та заводить багато знайомств із новоприбулими науковцями із Радянської України [27].

1948-1949 роки були для долі Б. Крупницького переломними, адже у цей час українська еміграція масово виїжджає за океан до Канади та США, а він починає все тяжче хворіти, що унеможливило його поїздки із села до Мюнхену та інших міст. Ці обставини фактично ізолюють дослідника від українського соціуму та вибивають із наукового життя, що впливало на історика дуже згубно та депресивно.

Із 1949 року і до смерті він майже не покидає свого місця життя у Гіммельпфортені, однак попри ізоляцію та хвороби, він не полишає наукової

праці та встиг написати ще багато досліджень, що були опубліковані німецькою, англійською та українською мовами [27].

Другу частину статті Н. Полонської-Василенко було присвячено аналізу саме наукової діяльності Б. Крупницького. Попри досить пізній час становлення його, як науковця, адже до того життєві обставини не дозволяли йому поринути у науку, він мав досить істотний доробок, який і тематично був досить багатогранний. Ключовою темою, над якою працював історик стали події в Україні кінця XVII - поч. XVIII ст. та безпосередньо Івана Мазепи. Цією проблематикою Б. Крупницький займався упродовж усього життя та навіть спеціально вивчив шведську мову, щоб мати змогу працювати із шведськими архівами. Істотно аналізуючи тему доби Мазепи він спростовує багато упереджених тез та концепцій, які розвивали багато навіть знакових українських істориків ранішого часу та дає їм своє, авторське пояснення. Чимало праць були написані на нових до того не відомих архівних документах із Швеції і не лише про Мазепу, але і його оточення та безпосередньо П. Орлика. Всі свої дослідження він висвітвив у ряді публікацій наприклад «Мазепа та советська історіографія», «Карл XII у старій та новій шведській історіографії», «Мазепа у світлі шведської історіографії» та інші. Окрім І. Мазепи в коло його наукових інтересів входила і проблематика Хмельниччини, темі якої він присвятив чимало праць. Він досить не традиційно розглядає та дає оцінку подіям того часу, широко аналізуючи думки попередників та вказує на їх неточності. Теми козацької України він торкається також у доробках, що стосуються Д. Апостола, К. Розумовського та темі церкви та гетьманів, Запорізькій січі [27].

Дуже багато працював історик і з історіографією, проблематиці якої він присвятив фактично половину власних праць. Широко аналізує праці та погляди своїх видатних попередників, а саме: М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Липківського та інших. Дає власну характеристику проблематиці І. Мазепи у закордонних історіографіях, як от шведській. Після

1941 року у зв'язку із прибуттям великої кількості українських науковців, що жили під радянською владою, починає цікавитися і совітською історіографією.

Третя частина статті присвячена бібліографічному переліку праць Б. Крупницького, що дає змогу ознайомитися із тою широкою тематичною працею, яку здійснив дослідник[27].

У висновку можемо констатувати, що Б. Крупницький став для української землі, яку він був змушений поспішно покинути ще у 1919 році справжнім сином, що і на чужині дбав за її минуле та сучасне. Попри складні життєві обставини: тяжкі хвороби та певну матеріальну скруту він не полишав свого захоплення та наполегливо працював у найрізноманітніших галузях історії України. Від української та закордонної історіографії до проблематики козаччини та І. Мазепи до інших, не менш хвилюючих питань простягнувся його науковий доробок. Поряд із тим він проявив себе і як непоганий адміністратор та викладач працюючи у численних закордонних українських наукових організаціях.

РОЗДІЛ 4. РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА У НАУКОВОМУ БАЧЕННІ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Цей розділ ґрунтується на спогадах, викладених у працях Н. Полонської-Василенко, адже важливо підкреслити, що вона особисто пережила роки існування науки в умовах радянської дійсності, тому могла надзвичайно чітко відобразити події того часу. Серед її робіт на цю тематику особливе місце посідає “Історична наука в Україні за радянської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920-их років”, яка дуже виразно передає реалії наукового життя в зазначений період.

На початку ХХ ст. українська наука переживала піднесення: створювалася велика кількість історичних об’єднань, наукових спілок та інших інституцій, з’являлося багато вагомих праць, активно формувалися і розвивалися цілі групи дослідників. Проте вже з 1920 року розпочався масштабний наступ на наукове середовище України. Якщо спочатку радянська влада не приділяла особливої уваги впливу вільної науки, вважаючи, що вона не становить загрози, то згодом стало очевидно, що у творах істориків закладалася ідея національного відродження та єдності, яка підштовхувала суспільство до боротьби. Це й стало приводом для наступу радянської влади на наукові спільноти[22].

Н. Полонська-Василенко звертає увагу, що першим серйозним ударом було завдано по Українській Академії Наук, адже головною метою більшовиків було зламати ідеологічний спротив саме в цьому провідному науковому осередку. Однією з перших серйозних акцій стало усунення з посади наркома О. Шумського та призначення на його місце О. Скрипника. Вже у 1928 році він відвідав академію наук, і цей візит показав його справжні наміри: не обговорення проблем чи шляхів розвитку установи, а безпосередні розпорядження щодо усунення з посад і звільнення двох відомих істориків – Ф. Міщенка та К. Харламповича. Цю ситуацію Н. Полонська-Василенко описує так: «Це була тяжка втрата для Академії, зокрема щодо К. Харламповича, видатного історика української церкви, освіти й культури,

автора капітальної монографії про український вплив на російське церковне життя. Він був професором Казанської духовної академії, але радо покинув Казань, коли його обрано дійсним членом ВУАН. Почалося гірке життя самотнього старого вченого. Спочатку він влаштувався в Ніжині, де йому давав маленькі підробітки професор Ніжинського історично-філологічного інституту, історик К. Штепа. З переїздом К. Штепи до Києва переїхав і Харлампович. Його влаштували в одному з академічних будинків, і різні установи Академії підтримували його різними замовленнями. 1932 року він помер» [22, с.10].

Цей фрагмент яскраво відображає реалії того часу: будь-який історик, який залишався вірним власним переконанням і відображав їх у працях, ризикував у будь-який момент втратити кар'єру. Н. Полонська-Василенко змальовує це з особливим боєм, адже була особисто знайома з багатьма колегами й працювала разом із ними, тому атмосферу тиску та репресій відчували абсолютно всі науковці.

З 1927 року Академія зазнала нового удару, адже розпочався період “Реформи”. Якщо попередні методи хоча й завдавали шкоди, бо руйнували долі багатьох історичних діячів, то тепер трансформація Академії з вільної установи на прорадянську набула значно жорсткішого та рішучішого характеру. Так, під час перевиборів президії 1928 року радянській владі вдалося без труднощів усунути старий склад і призначити новий, більш лояльний, з яким було простіше домовлятися. Зрозуміло, що таке становище негативно сприймалося науковцями. Звичне на той час “Спільне зібрання” – зібрання членів Академії для обговорення питань розвитку та розв’язання проблем – було замінено на Раду. Варто зазначити, що така зміна мала руйнівні наслідки, адже у складі Ради вже була значна кількість осіб, зацікавлених у перетворенні Академії на повністю прорадянську структуру [22].

На нашу думку, Н.Полонська-Василенко слушно відзначала, що удари по Академії ставали дедалі сильнішими, а радянська влада взяла чіткий курс

на знищення українських істориків – тих, хто поширював і створював твори, що підтримували національний дух. Дослідниця у своїй праці наголошувала на численних арештах учених. Важливо розуміти, що в той час значна кількість істориків потрапила під репресії, часто без суду і навіть без спроби їхнього захисту. Панували тотальні заборони і страх, які стали головними принципами тієї доби. Це згубно впливало на розвиток історичної науки: ті, хто писав про вільну Україну, зникали безслідно, а інші змушені були мовчати, боячись за власне життя. Такі репресії були спрямовані не лише проти науки, а й проти людей загалом. Н. Полонська-Василенко згадувала про це так: «Процес СВУ завдав страшного удару по Академії Наук. Заарештовано і засуджено двох академіків – С. Єфремова, М. Слабченка та кількасот наукових співробітників; вони здебільшого не проходили через залу суду (з істориків на процесі фігурували тільки академік М. Слабченко та проф. О. Гармайзе), а зникали на підставі вироків позаочних судів.» [22, с.11]. Цей уривок ілюструє механізм репресій і є лише прикладом долі двох істориків, тоді як у своїх працях авторка описує десятки подібних випадків.

Додатково ситуацію ускладнювало закриття численних наукових об'єднань: їх або повністю ліквідовували, або реформували доти, доки вони не ставали зручними для радянської влади. Наступним кроком, на якому акцентує увагу дослідниця, була так звана “чистка”, що розпочалася в середині 1930 року. Вона передбачала багаторівневу перевірку всіх співробітників ВУАН. На першому етапі перевірялися особові справи та попередні матеріали, щоб знайти підстави для покарання. Для цього була створена спеціальна комісія з людей, лояльних до радянської влади. Із усіх, хто пройшов перший етап, було відібрано 120-130 осіб, яких далі виводили на так звані “Покази широкій громадськості”. Вони проходили у формі чотирьох відкритих сеансів: перший - на Печерську, другий - у саду залізничних майстерень, третій та четвертий - біля Педагогічного музею. Ці “покази” подавалися як своєрідне видовище для натовпу, де присутніх часто спеціально налаштували вороже до тих, кого перевіряли. Це була надзвичайно важка моральна ситуація: кожна відповідь

могла стати фатальною. Як писала Н. Полонська-Василенко: «Тяжко передати враження від чисток: перед тисячним натовпом цілком сторонніх людей, здебільшого вороже наставлених, на естраді стоїть жертва, яка мусить на всі казуїстичні запитання, витримувати глум, наклепи, паскудження того, що їй дороге. Вийти не може вона; хоч би що не було, вона мусить витримати, з однією думкою— зберегти рівновагу, не сказати чогось такого, що могло б зруйнувати життя її та життя близьких.» [22, с.16].

Отже, можемо сказати що цей уривок яскраво демонструє жахливі реалії тогочасних репресій. Коли дослідниця перебувала в Україні, публікувати подібні свідчення було небезпечно. Лише в еміграції вона отримала можливість писати про ці події відверто.

У межах даного дослідження можна звернути увагу на багатьох видатних істориків, які зазнали репресій. Сотні з них були зламані і вже не змогли повернутися до повноцінної наукової діяльності після життєвих ударів. Першим прикладом розглянемо історика О. Оглоблина, зосередившись лише на його діяльності в умовах радянської окупації. Варто почати з його наукових досягнень: у квітні 1922 р. його було обрано професором кафедри нової історії України, яку він і очолив. На початку 1930-х рр. О. Оглоблін активно долучався до підготовки фундаментального видання "Архів Коша Запорозької Січі". Важливою була і його діяльність у Всеукраїнській академії наук (ВУАН), з якою він співпрацював з 1926 р., будучи науковим співробітником багатьох комісій Академії. Як бачимо, його наукова кар'єра розвивалася успішно, проте все змінилося у 1930 р., коли його заарештували. Уже на початку 1931 р. він вийшов на волю, але слід розуміти, що таке звільнення мало високу ціну. О. Оглоблина змусили бути більш лояльним до радянської влади і змінити своє ставлення до неї. У його працях значно зменшився акцент на ідеї вільної України, йому довелося виступати з промовами, які принижували як його науковий авторитет, так і особистість. Зрозуміло, що така поведінка не залишилася непоміченою серед колег. В умовах, коли сотні істориків боролися до кінця і не відмовлялися від власних переконань,

О. Оглоблин отримав осуд та критику. У радянській Україні його почали вважати типовим буржуазним істориком, а наукове середовище вирішило, що йому не місце серед українських науковців [24].

Цей приклад добре ілюструє долю тих, хто обирає шлях меншого спротиву. Такі вчені фактично зникали з українського наукового кола, адже більшість істориків прагнула зберегти ідею вільної України. Подібний крок, на який пішов О. Оглоблин, сприймався як зрада – передусім українського народу. Водночас слід пам'ятати: той час був надзвичайно тяжким для науковців. Або вони змушені були згорнути свою діяльність і пристосуватися до вимог партії, або ж їх чекали репресії. О. Оглоблин у певний момент став ворогом у власному науковому середовищі. Важко припустити, що йому було легко переживати цей період. Хоча пізніше він продовжив працювати в галузі історії України за кордоном і публікував наукові праці, той епізод його життя не можна викреслити з історії [24].

Чи був він зрадником України – питання складне. Я не беруся судити, адже ті часи були надзвичайно трагічними, і зрозуміти їх можна лише переживши. Проте, на мою думку, О. Оглоблин у першу чергу зрадив не стільки державу, скільки науковий світ, своїх колег і самого себе. Адже більшість істориків стояли до кінця, усвідомлюючи ризик репресій, проте не відмовлялися від підтримки національної ідеї. Тому я не можу дати однозначної оцінки його постаті: чи він був жертвою системи, чи зрадником, який відступив. Для себе я бачу в ньому людину, яка любила Україну і залишалася відданою їй до кінця своїх днів, але водночас програла головний бій свого життя – бій зі страхом: страхом ув'язнення, страхом смерті. Тож вирішувати, ким він був – жертвою чи зрадником – кожен має сам для себе [24].

Другим видатним істориком, якого ми розглянемо у межах цього дослідження, є М. Василенко – знана постать в історичній науці та суспільному житті України. Варто підкреслити, що він належав до покоління «старих» істориків і зробив значний внесок у розвиток української історії. Так,

у 1917 р. М. Василенка було призначено куратором Київської шкільної округи й товаришем міністра освіти Тимчасового уряду Росії, а у квітні-жовтні 1918р.– міністром освіти і мистецтв України, заступником голови уряду та президентом Державного Сенату. Обіймаючи високі державні посади за часів Гетьманату, він активно сприяв відродженню науки, культури та освіти в Україні: долучився до заснування Національної бібліотеки, Державного українського архіву, Національного музею, Національної галереї мистецтва, державних українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському. Особливу увагу він приділяв поширенню української мови в школах, завдяки чому, попри складні економічні обставини, було відкрито понад 50 українських шкіл [23].

М. Василенко був одним із ініціаторів створення Української академії наук. Саме завдяки його активній діяльності 14 листопада 1918 р. було прийнято Закон про заснування Української академії наук (УАН). У 1920 р. його обрали академіком УАН. Згодом він виконував обов'язки президента Академії, очолював її соціально-економічний відділ, Постійну комісію з вивчення західно-руського та українського права, а також займався викладацькою діяльністю, будучи професором низки київських вишів. Його наукова спадщина включає праці з історії права та розвитку правових інститутів в Україні. Упродовж життя він активно досліджував соціально-економічний розвиток країни [23].

Варто зазначити й особистий аспект: у квітні 1923 р. він одружився з Н. Полонською-Василенко, також відомою історикинею, яка активно боролася з тодішнім режимом. М. Василенко мав широкі наукові плани та чітке бачення подальшого розвитку української історіографії, однак невдовзі після одруження його заарештували у справі «Центр дій». Після тривалих допитів йому винесли вирок – 10 років позбавлення волі. Проте завдяки кампанії підтримки, у якій взяли участь багато істориків і сама Н. Полонська-Василенко, вже у лютому 1924 р. він був звільнений. Повернувшись до наукової роботи, М. Василенко підготував низку фундаментальних праць,

серед яких: сім випусків «Праць комісії», шість томів «Записок соціально-економічного відділу», «Матеріали до історії українського права», «Територія України XVII віку», «Правне положення Чернігівщини за польської доби», «Литовський статут», «Права, за якими судиться малоросійський народ», «Конституція Пилипа Орлика» та інші [23].

Водночас учений тяжко сприймав хвилю масових «чисток» і репресій 1930-х років, що торкнулися й Академії наук. Навіть у 1934 р., коли він уже серйозно хворів, його включили до складу «ворожої організації» «Молода Академія». Попри всі випробування, М. Прокопович залишався глибоко відданим розвитку Академії та української правової науки, їхнє майбутнє турбувало його навіть у останні дні життя [28], [29].

Приклад М. Василенка яскраво демонструє боротьбу українських істориків, їхню відданість справі та чітке усвідомлення власних цілей. У даному контексті варто згадати його слова: «Не виїхав тому, що належу до тої частини інтелігенції, яка вважає своїм обов'язком лояльно працювати з урядом і гіршуся тою другою частиною інтелігенції, яка працює тримаючи камінь за пазухою теперішнім». Ця цитата показує глибоке відношення та вірність обраному шляху. Адже справді, у нього була можливість виїхати й уникнути переслідувань, однак віра у власну працю та служіння науці не дозволяли йому зробити цього. Попри те, що під арештом М. Василенко перебував відносно недовго, масштаб репресій щодо нього не можна применшувати. Важливим є й те, що вони включали не лише фізичне ув'язнення, а й постійне втручання в наукову діяльність: цензурування текстів, перешкоджання у вільній праці та тиск з боку режиму. Хоч його науковий доробок був надзвичайно багатим, складно повною мірою описати його вклад в історію України, адже частину творчих можливостей безповоротно забрали репресії, щонайменше рік його життя [23].

Розглядаючи дві різні історичні постаті, важко провести пряме порівняння їхньої діяльності, адже, на мою думку, вони належать до різних рівнів величини. Проте можна зіставити обрані ними стратегії поведінки в

умовах репресій. Хтось до останнього віддавав своє життя історії та переконанням, обираючи шлях боротьби, тоді як інші знаходили менш радикальні форми пристосування – певний компроміс. Обидва ці приклади відображають загальну картину часу й показують, наскільки різними могли бути шляхи істориків перед лицем утисків.

Н. Полонська-Василенко доволі докладно описувала цей період. У більшості своїх праць вона зосереджувалася на постатях жертв тогочасного режиму, розповідаючи, як вони опинялися у в'язницях чи переживали інші форми переслідувань. У її текстах відчувається біль і глибоке особисте переживання тих подій, адже репресії залишили сильний відбиток і на ній самій. Хоча значно менше уваги вона приділяла безпосередньо висвітленню розвитку історіографії, їй вдалося передати атмосферу поступового, а подекуди й вимушено призупиненого розвитку історичної науки в Україні. Вона акцентувала увагу на важливих працях того часу, змінах у наукових інституціях, а також описувала створення нових об'єднань. Усі її роботи пройняті відчуттям того, наскільки тяжким був цей період, скільки можливостей для розвитку науки було втрачено. Приклад історії її чоловіка, М. Василенка, є додатковим свідченням того, через що доводилося проходити. Вона не лише пережила цей час, але й продовжувала боротьбу, залишаючись у науці й працюючи навіть у найважчі моменти[22].

У підсумку варто зазначити, що цей період був надзвичайно складним – часом боротьби, а водночас і компромісів. Кожен науковець змушений був робити вибір насамперед для себе: або йти на компроміс із совістю, змінювати напрямок досліджень, вдаватися до самоцензури та приймати обмеження, нав'язані партією, або ж залишатися вірним своїй справі, продовжувати боротьбу й віддано працювати задля науки. Обидва шляхи мали свої наслідки. У першому випадку на дослідника чекало осудження з боку колег, клеймо зрадника й важкі внутрішні сумніви. Другий вибір означав постійну небезпеку: ризик ув'язнення, невпевненість у завтрашньому дні, тиск,

репресії, приниження та страх, які переслідували щоденно. Це був вибір епохи, який визначав долю кожного історика [22].

Завершити цей розділ доречно словами Н. Полонської-Василенко з її праці “Історична наука в Україні за радянської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920-их років”, де вона писала: «Сильний духом, могутній волею, безкомпромісовий в прагненні свободи український народ не падає під ударами окупантів. На зміну загиблим борцям за волю приходять нові : навіть наша розвідка вказує, як молодші змінюють страшних. Так мусить бути й далі, і коли спаде тяжкий гніт примусу, що заганяє або в рамки офіційної ідеології, або – на заслання до концтаборів істориків України, тоді настане час для об’єктивної історії Українського Народу» [22, с.51]. На мою думку, ця цитата є дуже показовою, адже вона найповніше відображає сприйняття тогочасної доби.

РОЗДІЛ 5. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, ЯК ДОСЛІДНИЦЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ІНСТИТУЦІЙ

5.1. Українська академія наук.

Україна будучи під окупацією Російської імперії, розвивалася у досить специфічних майже колоніальних умовах із цілим рядом національних заборон, натомість цілою низкою культурних, політичних та наукових впливань із метрополії. Українців, як націю вперто не визнавали, а звідси вона і не могла претендувати на власні наукові установи, а про заклади рівня Академії наук і годі було мріяти. Фактично до розвалу імперії втілити задум утворення української національної інституції, що стала б фундаментом розвитку української науки не вдавалося.

Українська академія наук була утворена лише у період українського національного державотворення за часів правління гетьмана Української Держави П. Скоропадського у листопаді 1918 року. Фактично із моменту свого створення установа опинилася у вирі гострої політичної боротьби, як національної так і ідеологічної і фактично відразу була у неї втягнута. Радянська влада намагалася підкорити академіків та змусити їх працювати у інтересах партії, що довгий час не вдавалося.

Н. Полонська-Василенко, яка в тій чи іншій формі працювала у закладі із моменту його становлення на власні очі бачила всі процеси, що відбувалися у його стінах, а у багатьох приймала участь безпосередньо. Після чисток та масових репресій у буремні 30-ті роки академія наук фактично перестала бути самостійною установою, що могла скласти опозицію владі, а перетворилася на слухняну маріонетку. Можливо ми б і не дізналися у всій повноті про події цього часу, якби частині науковців не вдалося вирватися із СРСР та податися на еміграцію, де вони могли б вільно творити без нагляду каральних органів. Однією із таких і була авторка, що упродовж 1955-1958 рр. написала досить детальну працю у двох томах про «Українську Академію наук» [28, с. 1-150; 29, с. 1-214] в якій розкрила чимало тонкощів існування закладу та подій у ньому у часи перших десятироків існування.

Хотілося звернути увагу на структуру дослідження, яке має далеко не випадковий поділ на дві частини. Власне хронологічно праця ділиться на першу частину, що описує період від становлення у листопаді 1918 року до 1930 року. Друга ж від 1930 по 1941 роки. Такий поділ авторка пояснює у передмові до першого видання [28, с. 8], тим що у перший період академія активно бориться із напором тоталітарної комуністичної ідеології та влади на її внутрішнє життя, а друга це період коли академію було у жорстокий спосіб підкорено і вона стала німою маріонеткою у руках влади.

Перша частина нарису про історію Української академії наук розпочинається з подання передумов створення та перші спроби. Так авторка виводить час намагання створення власної інституції до 1873 року, коли у Києві було відкрито «Південно–західне відділ російського Географічного Товариства». Фактичним зародком авторка виділяє утворене у 1907 році М. Грушевським на зразок львівського НТШ у Києві «Українське Наукове Товариство», яке мало свої видання та займалося активною дослідницькою та науковою роботою. Далі вже у широких деталях описується безпосереднє становлення Академії наук в часи української незалежності[28].

Наступний розділ під назвою «Всеукраїнська Академія Наук в період з 1918 по 1923 рр.», що описує в першу чергу безпосереднє створення та перші роки існування установи. Досить коротко авторка оповідає перипетії в часи Української Держави та Директорії УНР, більш деталізуючи ті події та процеси, що тривали в часи панування «воєнного комунізму» та вплив цієї згубної політики на Академію [28].

У підрозділі «Чільні академіки» авторка стверджує, що риси та парадигми в напрямку яких розвивалася ВУАН в кожному періоді її життя задавали саме ті хто очолював її чи головні відділи. Саме з такою метою вона наводить досить стислі характеристики провідних очільників установи цього періоду, серед яких фігурує: А. Кримський, Ф. Шміт, П. Тутковський, О. Левицький, М. Василенко. Відзначається сильна жертвність згаданих

академіків за тих умов в яких їм довелося створювати провідну наукову установу сучасної України [28].

Н. Полонська-Василенко у кількох підрозділах подає структуру установи та коротко характеризує основні її компоненти, що досить цікаво в контексті подальших значних трансформацій, а тому первісний вигляд академії, який ще творився в часи української державності викликає особливий інтерес. Так Українська Академія Наук поділялася на три відділи: «Історико-філологічний відділ», «Фізико-математичний відділ», «Соціально-економічний відділ». Характеризує вона і установи, що з різних причин передалися в підпорядкування академії чи вже створилися у ній [28].

Перший і наймасштабніший відділ був історично-філологічний, що включав штат із 23 дійсних академіків та кількох позаштатних, що переважно просто не мешкали у Києві, а тому не могли повноцінно приймати участь, але співпрацювали із установою. До складу відділу відносилися також: «Всенародна бібліотека», комісії для складання біографічного словника діячів України, для складання енциклопедичного словника, археографічна, «Центральний архів Давніх актів», «Музей Західного мистецтва», «Музей антропології та етнографії ім. Хв. Вовка». Така структура майже не була сталою, адже постійно вливалися нові елементи чи реорганізовувалися старі, однак можемо із точністю сказати, що вона була досить широкого профілю. Згадується також, що більшість досвідчених академіків, мали індивідуальні теми для власних досліджень та дається їх перелік [28], [29].

Другим відділом був фізико-математичний у характеристиці цього компоненту академії Н. Полонська-Василенко більш стримана, адже не працювала у ньому. З її свідчень на момент створення він мав 11 академіків, однак у різні роки постійно додавалися нові. Попри менший штат, через свою специфіку він мав набагато більше установ ніж історико-філологічний, серед яких, аж близько вісімнадцяти: лабораторія експериментальних дослідів в натуральній філософії, комісія для вивчення природніх багатств України, кафедра вищої математики, геометричний інститут, хімічна лабораторія,

зоологічний музеїв, акліматизаційний та ботанічний сади, комісія для вивчення флори України, національний ботанічний музей та гербарій, мікробіологічний, експериментальної медицини та епідеміології інститути, комісія для вивчення центру нервової системи, фізично-географічний інститут і геофізична комісія, бюро наочного приладдя та інші. Хоч кожному із елементів структури відділу не надана хоч якась оцінка чи характеристика, однак навіть із простого переліку можемо зрозуміти, настільки це була багатогранна та складна система, що ще не була поділена на звичні нам поділи, а об'єднувалася у досить хитку конструкцію [28], [29].

Третім став соціально-економічний відділ був найменшим та включав лише від 5 до 7 академіків у різний час. Як і попередньому його роботі не надана хоч якась істотна характеристика чи оцінка, а просто наведено структурний поділ. Він включав: комісія для вивчення давнього права, історії західно-руського та українського права, соціального питання, демографічний інститут та інститут для вивчення економічної кон'юктури та народного господарства, комісія для дослідів над бюджетом та бібліотека.

У розділі «Загальні умови праці ВУАН за часів НЕПУ», авторка торкається досить унікальної теми, дані про яку важко знайти у енциклопедичних виданнях, а саме матеріальний стан академіків та академії. Загалом після досить злиденних років голоду та «воєнного комунізму» і з проголошенням нової економічної політики життя в Україні повільно налагоджувалося. Власне поступово і покращувалося життя академії, збільшилася зарплатня, матеріальне забезпечення, кількість штату та інше. М. Грушевський, що повернувся до України у 1924 році досить критично описував стан справ в академії, називаючи їх катастрофічними. Згадується тут і оплата різних посад в академії, що дуже цікаво, адже і сьогодні наука славиться своїм низьким фінансовим забезпеченням [28], [29].

В окремих підрозділах Н. Полонська-Василенко описує події, що стали ключовими у житті та розвитку установи, одною з яких є повернення із закордонну М. Грушевського. Ще з перших рядків, відчувається несхвалення

авторкою такого рішення. Власне вона апелює, що ще зовсім недавно більшовики добивали на Житомирщині останні загони армії УНР, а її президент пішов на зближення та співпрацю із ворогом. По приїзду, маючи особисті знайомства у партії та між науковцями він отримує крісло академіка та підминає під себе більшість комісій та установ історичного циклу, чим провокує конфлікт всередині установи. Часто він особисто без погодження із академією їздив до Харкова та вибивав для себе більшого фінансування, більшої кількості позаштатних співробітників та інших благ, натомість його колеги не мали такої підтримки. Ці та ряд інших подій приводили до конфлікту між «партією М. Грушевського» та старими академіками, що працювали тут з часу створення. Певним апогеєм цього протистояння стало святкування ювілею історика у 1926 році, що пройшов із дуже пишним розмахом та участю багатьох і політичних діячів, натомість організована вже суто ВУАН ювілей Ю. Багалія, що пройшов досить скромно у колі академічної родини. Всі ці обставини нам демонструють, що попри шановане ставлення у сучасній Україні до М. Грушевського, конкретно у справах життя та розвитку академії наук він зробив дуже багато шкоди і фактично розхитував її із середини власними інтригами, що в підсумку допомагало зовнішнім силам її знищувати[28], [29].

Першим політичним процесом проти безпосередньо академії став «Процес Центру дій» за яким засудили чимало співробітників установи у тому числі одного із чільних керівників М. Василенка. Це стало першим актом втручання у роботу установи та і першими кадровими втратами, адже більшість учасників були заслані із конфіскацією майна, а деякі отримали смертну кару. Також авторка присвятила підрозділ під назвою «Самогубство Д. М. Щербаківського» прикладу втручання влади у роботу установи та призначення некомпетентних людей на свої посади. В підсумку це та просте цькування відданого своїй роботі чоловіка призвело до трагедії, яку можна було оминати, однак вона стала прелюдією майбутніх смертей цілої плеяди видатних вчених, істориків та академіків [28], [29].

У наступних підрозділах авторка звертає особливу увагу на безпосередніх спробах влади підкорити собі установу та почала вже досить у грубій формі втручатися у її роботу. Так із приходом до влади М. Скрипника на посаду наркома освіти він особисто відвідав академію, однак поставився до неї вороже та відразу почав звільняти академіків апелюючи їхньою належністю до духовних установ. Далі були постійні втручання у роботу та кадрову політику, як от намагання ввести до складу уряду партійних діячів із Харкова, як от: Л. Левицького, Ю. Мазуренка, В. Затонського, М. Скрипника, О. Камишана. Це було грубим порушенням та вносило у ряди академії не лише розбрат але і агентів, які за будь якої можливості доповідали у Харків про усі події. Новою спробою підкорити собі установу стала спроба призначення своїх людей на керівні посади, однак цей напад було відбито. Потім були призначені перевибори президії та очільників на яких було обрано Д. Заболотного, однак різко заблоковано кандидатуру А. Кримського на посаду секретаря, котру той обіймав вже більше 9 років. Подібним чином із значними втручанням відбувалися вибори нових академіків, президії відділів. З цієї ситуації ми бачимо, що якщо на початку 20-х років, радянська влада ще намагалася досить делікатно впливати на академію та загалом вона могла похвалитися своєю цілковитою незалежністю, досить вірогідно через вкидання радянської влади всіх ресурсів у збройну боротьбу із противниками та повстанцями на території всього СРСР та подолання економічних збитків і їм було ще не до культурного фронту. Натомість можемо прослідкувати, як все змінилося із другої половини 1920-х років, коли влада дуже серйозно взялася за боротьбу із науковцями. Жодна знакова подія чи засідання не обходилося без втручання влади, жодна призначення на ключові посади не обходилося без політичних підкилимних інтриг та намагання зовнішніх сил, переважно партійних впливати на ці процеси та ставити своїх чи лояльних собі людей[28], [29].

Значну увагу авторка привернула до теми політичного репресивного процесу під назвою процес «Спілки Визволення України», що як досить влучно висловилася авторка став переломним моментом у боротьбі академії з

зовнішнім втручанням, не на користь першої. Цей процес був повністю показовий і в межах нього було засуджено або фігурувало дуже багато співробітників ВУАН, а ключовим обвинуваченим став Сергій Єфремов. Попри амністію частини обвинувачених, ця подія внесла певний розбрат у ряди академіків, адже вони вже не могли виступити єдиним фронтом, як кілька років тому на захист М. Василенка, що стало відправною точкою у подальшому [28], [29].

У розділі «Всеукраїнська Академія Наук у період 1924-1930 рр.» авторка розглядає структуру та ключових діячів трьох відділів академії, що в загальних рисах, особливо структурно відповідали передньому часу із деякими відмінностями. Кадровий склад, хоч і змінився у зв'язку із репресіями та природньою смертю науковців старшого віку, але ще мав чимало старих кадрів. Описує вона і філії, якими обзавелася Академія в процесі свого становлення та перших наукових дослідів. У підрозділі видань, авторка загалом перелічує ключові видання, що зробив кожен із відділів та описує певні умови за яких це видавалося, серед іншого скрутно матеріальне становище[29].

Гармонійним продовженням попередньої теми є друга частина однойменної праці, що вже охоплює період з 1931 по 1941 рік та загалом продовжує оповідь історії Української академії наук [29, с. 1-127]. Перший розділ під назвою «Українська академія наук у 1930-1933 роках» розпочинається коротеньким вступом, який загалом передавав дух цього короткого періоду у кілька років, адже саме у цей час за підсумками 16-того з'їзду партії розпочалось згортання НЕПу та загальний наступ на українську культуру, селянство, духовенство та інше.

У двох підрозділах авторка торкається чисток, що почали масово проходити у ці роки та загалом перебудови інституції. Так саме із 1930 року влада почала досить брутально втручатися у саме наукову роботу, чого до того ще не було. Почалися ревізії тем над якими працюють дослідники, спроба їх переробити під вигідні для влади, або зміна курсу досліджень на пролетарські

та інші теми, що як вважало керівництво є правильними. Дійшло до того, що академію включили у п'ятирічку і почали ставити плани видання та написання робіт. Поряд із тим почалися масові цькування вчених, змушування їх визнавати привселюдно власних ідеологічних помилок та критикувати інших, як от власник наукових керівників чи когось із керівництва відділу чи установи. За підсумками такої критики, чимало науковців були згодом покарані чи вбиті. Зі свідчень Н. Полонської-Василенко особливій критиці піддавався М. Грушевський. Моральне та наукове знищення цього історика було одною з цілей нової політики уряду, однак він був не єдиний, кого намагалася знищити радянська влада. До числа тих хто піддавався системній критиці у виданнях та періодиці, під час так званих «диспутів», що відбувалися при широкій публіці належать: К. Воблом, Л. Яснопольський, О. Оглоблін, А. Кримський, М. Василенко, О. Гіляров, А. Лобода, О. Новицький, Д. Яворницький та інші [28], [29].

У розділі під назвою «Українська академія наук в 1934–1941 роках» авторка вже оповідає історію установи в часи її повного підкорення радянській владі. Окрім іншого авторка подає структуру установи станом на 1934 рік, яка виглядала наступним чином: Інститути шевченкознавства, мовознавства, історії матеріальної культури, філософська комісія, інститути єврейської та польської пролетарської культури, демографії та санітарної статистики, клінічної фізіології, будівельної механіки, електрозварювання, транспортної механіки, гірничої механіки, геології, хімічної технології, матиматики, фізики, хімії, мікрохімії та біохімії, зоологічний та ботанічний інститути. Як бачимо структура академії зазнала істотних змін та розгерметизації по багатьох галузях. Додалися і досить нові інституції в дусі радянської ідеології, як от інститути пролетарської культури окремих народностей[29].

Знаковою у житті академії була смерть М. Грушевського у далекій Карелії за досить загадкових обставин. Так радянська влада розправилася з одним із головних своїх опонентів, кампанія із дискредитації якого тривала вже не перший рік. В подальшому пройшов ряд змін в структурі та статуті

організації, що змінювало як саму академію так і той сенс який в неї закладався в часи заснування.

Окрім іншого авторка описує умови та головні події, що відбувалися в установі у другій половині 30-х років, а саме: в роки «єжовщини», 1938-1939 рр. та в наступні роки, аж до власної еміграції. З написаного можемо зрозуміти, що ситуація з роками не ставала кращою. В часи найбільшого розмаху каральної машини, коли навіть віддані партійці опинялися на лаві підсудних та страчувалися, зрозуміло, що українські вчені не могли очікувати на послаблення переслідувань. Так кількість арештованих у 1937 році могла зрівнятись із 1929-1930 рр., адже таких було дуже багато. Дещо знаковою стала подія вересня 1939 року, коли Західну Україну було приєднано до УРСР. Власне Академія Наук включила у себе нові установи та отримала чимало філій у Львові. Тут відбувалася значна переорганізація приватних музеїв, а експонати із них передавалися новим інституціям. Вчені що іще залишалися працювати в академії чи старі кадри, що були поновлені отримали цінну можливість контактувати із дослідниками, що останні двадцять років жили вільне життя та мали контакти із європейським середовищем. Окрім цього в їх доступ потрапляла і література, що майже була недоступна. Здавалося б, що життя налагоджується, однак початок радянсько-німецької війни приніс нові страждання та кадрові і матеріальні втрати. У перші ж години війни Київ був атакований німецькими бомбардувальниками, а Академію наук було наказано евакуювати до Уфи. Саме момент евакуації приніс чимало руйнувань та втрат, адже їй піддавалося далеко не все, а що було оцінене, як менш вартісне знищувалося, що принесло дуже істотні втрати для науки та дослідницької спадщини. Чимало академіків та співробітників замість евакуації були заарештовані, а частина взагалі пропала безвісти не доїхавши до Уфи. Також досить лаконічно згадується життя установи на евакуації та обставини існування тих, хто залишився під німецькою окупацією [28], [29].

Дуже цінним є третій розділ праці під назвою «Репресії в Академії наук» де авторка загалом описує ситуації із арештами та хронологію подій та

риторику, в контексті якої і відбувалися репресії. Можемо знайти тут і детальний перелік прізвищ із відношенням до певної структури академії, що були у різний час репресовані.

Четвертий розділ дещо унікальний, адже розкриває досить недооцінену сторону діяльності та життя установи, як матеріальний стан. В більш відшліфованих енциклопедичних та академічних виданнях, зазвичай широко описується наукову роботу інстанції, її досліді, пошуки та наукові праці. Натомість Н. Полонська-Василенко досить у значних деталях передає стан справ, фінансування, приміщення та ряд інших цікавих фактів про діяльність установи[29].

Підбиваючи підсумки, можемо констатувати, що Н. Полонська-Василенко по праву може називатися серед інших наукових здобутків і дослідницею українських наукових установ. Її величезна праця, що складалася із двох частин стала найкращим і головне незалежним описом та оцінкою діяльності академії на той час та і мабуть на сьогодні. Її істотною перевагою у цьому дослідженні стала безпосередня участь у описуваних подіях та певна частка власних спогадів, вражень та оцінок побаченого. Праця писалася вже на еміграції, а тому дослідниця була позбавлена широкого кола джерел, звітів та інших матеріалів, а була змушена використати нечисленні матеріали, що були вивезені на еміграцію та свідчення тих небагатьох українських істориків еміграції, яким вдалося пережити радянські репресії та зрештою виїхати за кордон.

Праця поділяється на дві частини, що досить вдало доповнюють одна одну та мають ідейний поділ на цих дві частини. Перша охоплює період із 1918 по 1930 роки та описує мабуть, попри істотні труднощі, найкращі сторінки із життя Української академії наук. Авторка оповідає історію життя та розвитку установи витримуючи хронологію подій. Звертає увагу окрім власне наукових здобутків, що загалом є відомими і становлять меншу цінність, а саме на структурі організації, що постійно зазнавала змін, людях, які в ній працювали та іншим головним чином господарським питанням, що безумовно дає нам

уявлення в яких умовах та із яким ресурсом творилися ті перші кроки української національної науки, що так намагалася розвиватися у часи царизму. Друга ж частина подає історію життя академії в умовах тоталітарних репресій, що пройшлися у ті буремні 30-ті роки по всій Україні та зачепили не лише науковців, але і партійну верхівку багато із яких загинули у таборах. Зрештою, як і в першому виданні ми маємо тут цінний опис структури та господарської власності установи, що дозволяє нам розуміти не лише розвиток напрацювань та парадигм, що розвивали дослідники, часто в залежності від зовнішніх чинників, але і ресурсну базу, що в багатьох видах діяльності мала ключову роль [28], [29].

5.2. Український вільний університет

Культура та розвиток будь якого народу тісно пов'язаний у тому числі із вищими навчальними закладами, які здатні навчати та випускати нових фахівців із різних галузей економіки, політики, культури та науки, що здатні замінити старі покоління та нести їх місію у майбутнє.

Із проголошенням незалежної української держави у різних її формах виникали нові навчальні заклади у тому числі і вищі, як от університети у Києві та Кам'янці-Подільському, що дали початок перших по справжньому незалежних національних вишів. Однак в ході політичних подій Україна зрештою втратила власну незалежність, а у навчальних закладах та науці знову почали панувати вже радянські нарративи та підходи. Єдиним місцем де українська громада могла відродити свою незалежну вищу школу стала еміграція, адже дуже багато української наукової та викладацької еліт опинилися за кордоном. Серед них викладачі згаданих вузів у Києві та Кам'янці-Подільському, історики, адвокати, юристи, дослідники, письменники та інші. Опинилися на еміграції і величезна кількість молоді, що з різних причин вирішила покинути батьківщину, що в підсумку підштовхнуло одних та інших до створення та навчання в українському виші [30].

Одну із власних статей, що була написана вже на еміграції Н. Полонська-Василенко присвятила історії, одного із найцікавіших явищ української

міжвоєнної та післявоєнної еміграції, як Український Вільний університет [30, с. 17–27], що існував у різних країнах Європи, як приватний вищий навчальний заклад із українською мовою викладання. Хронологічно власне дослідження вона розпочинає із моменту заснування установи до часу написання дослідження у 1971 році, коли власне він святкував свій круглий ювілей, 50-річчя із часу заснування. Відзначимо що у певний період вона і сама була пов'язана із університетом, що вкотре надає дослідженню окрему вагу, адже вона написана очевидцем.

Хронологічно стаття ділиться на три автономні частини, що оповідають існування університету у різних країнах, а саме нещодавно утворених Австрії, Чехословаччини та на останньому етапі майбутньої Федеративної Республіки Німеччини. Нажаль у статті немає великої кількості фактажу, як у дослідженні авторки Української академії наук, де детально розглядається, як наукова робота так і структура, господарські компоненти, майно, установи та інші цікаві нюанси, але попри це дослідження залишається цінним та інформативним[30].

Віденський період фактично найкоротший у історії університету, однак саме у столиці колишньої Австро-Угорської імперії і відбулося становлення та фактичне заснування цієї інституції. Так у перші роки після розгрому української держави саме Відень став одним із найбільших місць еміграції та концентрації українських еліт, поряд із цим тут існували і ряд організацій, як от товариство українських журналістів та письменників, що стало головним ініціатором організації спочатку курсів, які очолив колишній декан Львівського університету О. Колесса. Але після початку першого семестру у 1921 році, академічна інституція стикнулася із значним браком коштів через відтік емігрантів із Відня. Випадком долі один із її очільників відвідував Прагу у приватних цілях та зумів отримати контакти та підтримку про можливість існування у столиці Чехословаччини університету на кращих умовах та із матеріальним забезпеченням. Окрім історії самого заснування та засновників вишу, цінними є інформація про існування інших, що однак не змогли

проіснувати тривалий час. Серед перелічених вишів є: Балтійський університет, «німецький» у Празі, університет УННРА[30].

Празький період був мабуть одним із найпродуктивніших та консолідуючих в історії університету. Вже восени 1921 року двома декретами від урядників республіки установа була легалізована та отримала акредитацію, фінансове та матеріальне утримання. Структурно він мав два факультети, що були дещо перебудовані порівняно із Віднем: факультет юридичних та соціальних наук та філософічний із двома відділами: історично-філософський та природничий. У перші ж роки праці у Празі до університету вступили колосальна кількість в його історії здобувачів, а саме 700 із числа військовополонених, колишніх молодих вояків армії УНР та УГА, галичан та буковинців, що виїздили від польських та румунських утисків, а також й інших національностей, що емігрували з теренів колишньої Російської імперії, як от і самі росіяни-білоемігранти, білоруси та інші. Поповнилося і число викладачів, адже якщо у Відні це були переважно представники Західної України, то у Празі їх ряди поповнилися великим числом представників Великої України, серед яких: В. Біднов, В. Кубійовис, Б. Матюшевич, В. Щербаківський, О. Шульгин, О. Лотоцький, Ф. Швець, О. Андрієвський та інші [30].

Окрім чистої академічної праці, Український Вільний університет став і певним науковим осередком, адже при ньому проводилося чимало наукових конференцій та видавалися збірники та монографії. Велике значення мав заснований при УВУ у 1925 році музей Визвольної Боротьби України. Він складався також із архіву, що зберігав цінні документи УНР та з таборів військовополонених, Спілки Визволення України та бібліотека, що зберігала цінні видання та праці визвольних змагань[30].

У 1930-х роках становище УВУ дещо погіршилося через зближення Чехословацької республіки та СРСР, однак свої ключові позиції вона все ще тримала. Навіть нацистська окупація країни не припинила існування університету і він далі, хоч і в обмеженому режимі діяв. Фатальним для

закладу став 1945 рік, адже із сходу насувалася радянська навала. Вибиваючи німецькі чи союзні їй війська із країн Східної Європи, СРСР вже сам фактично окупував всі ці країни та встановив там свій, маріонетковий уряд. Така доля не оминула і Чехословаччину, яка була зайнята навесні 1945 року. В середовищі викладачів університету думка розділилася і деяка частина їх залишилася у Празі, яку от-от мали зайняти радянські війська, однак інша частина наважилася втікати на захід, що фактично і врятувало заклад від цілковитого розгрому. Всі ті хто залишився досить дорого за це заплатили, власним життям або ув'язненням, як от А. Волошин. Ті хто вижили та опинилися по цивілізованій бік залізної завіси відродили Український Вільний університет вже на іншій землі [30].

Нова сторінка історії закладу розпочалася у Баварії куди змогли добратися емігранти із Праги. Хоч місто зазнало катастрофічних руйнувань, а сама Німеччина лежала у руїнах у тому ж таки 1945 році почалися заходи із відновлення університету, що і дало перші результати. До закладу поверталися студенти, що не встигли завершити освіту в Празі та вступали нові. Структура установи залишалася старою, два факультети, однак кадровий склад зазнав змін, адже дуже багато із викладачів не змогли вціліти у ході радянських репресій у Чехії. Так очолив заклад В. Щербаківський, деканом філософського факультету став І. Мірчук, а правничого Л. Окіншевич [30].

Порівняно із Празьким періодом життя у Мюнхені на початках було дещо складнішим. Власне окрім матеріальних проблем через фінансову кризу додалася масова еміграція українців за океан до США, але частіше до Канади. Власне університет втрачав найважливіше, студентство, що в перспективі могло ставити його існування під сумнів. 1960 роки принесли значні людські втрати, адже природньо стара ще празька професорська школа почала відходити, однак при університеті відкрито докторантуру, що дало змогу залучати молодих вчених до читання окремих курсів, або стаціонарне викладання. Поряд із навчанням УВУ активно приймає участь у наукових дослідженнях, його співробітники виступають на численних конференціях, а

також на базі вишу проводять власні. Поновлюється із новою силою і видавнича діяльність, у тому числі видаються нові числа збірників, що видавалися у попередній період. УВУ також досить широко інкорпорується у німецький науковий світ тісно співпрацюючи із тамтешніми установами[30].

Отже, підбиваючи підсумки, хочемо відзначити велике значення даної праці для розуміння академічного життя української еміграції, що існувала та розвивалася в силу політичних обставин відірвано від своєї батьківщини та мала свій шлях та виклики. Серед таких можна сміло назвати український університет, адже як зазначає авторка на початку статті, українська еміграція відкрила їх кілька у Європі, але лише один виявився життєздатним та проіснував до сьогодні. Потрібно також оцінювати його не лише, як академічну установу, що надавала освітні послуги із здобуття вищої освіти. Проблема еміграції у тому, що мова та звичаї рідної землі дуже швидко розчиняються у потребі асиміляції у поточних умовах, що вимагає банальне виживання. Українська молодь, що взявши до рук зброю ще кілька років тому у боях із чужинськими арміями була змушена покинути домівки і більше ніколи туди не повернутися отримала заклад у якому могла отримати таку важливу за кордоном вищу освіту рідною мовою. Окрім того ці заклади давали можливість українським науковцям працювати у звичному собі середовищі та заробляти цим на життя, адже особливо у Празький період, університет отримував значні субсидії від держави. Можна ще багато перелічувати значення, яке мав цей заклад, але можна сміло сказати, що за тих умов свою місію він із гордістю виконав.

РОЗДІЛ 6. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО ЯК РЕЦЕНЗЕНТ І ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДІАСПОРИ

Даний розділ дозволяє ознайомитися з поглядами Василенко на життя українських істориків та науковців у вигнанні, адже слід визнати, що у 1935-1945 рр. значна кількість представників науки була змушена емігрувати через тиск радянських партій. Для нас особливо цінними є оцінки авторки щодо історіографічної ситуації, оскільки сама дослідниця належала до діаспорної історіографії. Тому її погляди можна розцінювати як "погляд зсередини". Розглядаючи життя Н. Полонської-Василенко в умовах еміграції, варто підкреслити, що, як і більшість науковців того часу, вона була змушена залишити Україну під впливом радянської політики. Спершу дослідниця разом із групою науковців та своїм третім чоловіком вирушила до Львова, але невдовзі виїхала і звідти – до Праги, де їй запропонували посаду в Українському Вільному Університеті (УВУ). Тут вона викладала історію України, однак затрималася ненадовго: вже незабаром переїхала до Мюнхена, де разом з іншими науковцями брала участь у відновленні Вільного університету [38].

Чимало істориків, які досліджували спадщину Н. Полонської-Василенко, наголошували, що саме період еміграції став найбільш плідним у її творчому житті. Точно пояснити, чому за кордоном вона досягла якісно нового рівня історіографії, складно; можливо, це було зумовлено тим, що в Україні останні роки життя вона перебувала в постійному напруженні, не маючи впевненості у завтрашньому дні. У Мюнхені ж вона могла зосередитися виключно на науковій діяльності. Тут дослідниця опублікувала численні праці з історії України X-XIV ст., читала курс історії України, обіймала посаду декана факультету в УВУ. У 1946 р. вона працювала на кафедрі історії української церкви Української православної богословсько-педагогічної академії. У 1964 р. стала співзасновницею Українського історичного товариства, що об'єднувало вчених-емігрантів. У 1947 р. її обрали дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка, у 1948 р. – Української вільної

академії наук, у 1953 р. – Міжнародної академії наук у Парижі. У 1969 р. побачила світ її книга "Видатні жінки України", у якій дослідниця висвітлила діяльність відомих українських жінок, починаючи ще з княжої доби. Підсумковою ж працею усього наукового доробку Наталії Дмитрівни стала двотомна "Історія України" (1973-1976)[38].

Якщо говорити про загальний процес еміграції українських істориків, то варто почати з того, що першим значним осередком вивчення історії України стала Прага. Саме там виникли перші потужні університети та наукові товариства в Європі, зокрема відкрилися: Український Вільний Університет, Українське Історично–Філологічне товариство, Музей Визвольної Боротьби України. У Берліні був заснований Український науковий інститут, а в інших містах Європи створювалися наукові центри, присвячені дослідженням історії України[38].

Слід підкреслити, що перша хвиля еміграції залишила вагомий слід у вивченні минулого, адже саме в Празі інтенсивно розвивався УВУ, який видав низку фундаментальних праць. Німецькі наукові осередки займалися надзвичайно важливою діяльністю – перекладали книжки та різноманітні твори історичної тематики німецькою мовою. В інших містах також тривала активна робота, яка мала особливе значення, адже сприяла приверненню більшої уваги до України. Основним завданням радянських партій у той час було зменшення кількості згадок про Україну, оскільки, на їхню думку, не мало існувати самостійної держави "Україна", а лише "Малоросія". У результаті ж численні науковці видали ще більше праць, переживши одні з найпродуктивніших років своєї наукової діяльності та активно поширюючи відомості про Україну й її видатну історію[38].

Другим етапом еміграції можна вважати період Другої світової війни, що спричинила нову масштабну хвилю переїзду науковців до Європи. Відтоді саме Європа на тривалий час стає головним центром розвитку української історичної науки. У 1945 році Український вільний університет разом зі своїми факультетами був перенесений із Праги до Мюнхена. Того ж року в Німеччині,

а саме в Авґсбурзі, відновила діяльність УВАН – «Українська Вільна Академія Наук». Варто наголосити, що УВАН організовувала численні заходи з метою згуртування науковців, які перебували в Європі: проводила конференції, створювала спілки. При ній було засновано Товариство Прихильників УВАН, яке фінансувало дослідницькі проєкти, завдяки чому з'явилися кілька масштабних історичних праць[38].

Ще одним важливим осередком у Мюнхені стало НТШ, діяльність якого було відновлено у 1946 році. Основним його завданням стало видання «Енциклопедії Українознавства», до роботи над якою залучили велику кількість українських істориків. Також значними здобутками цього наукового середовища стали праці: «Золота Хорогва» В. Прокоповича, «Український кодекс 1743 р.» А. Яковлева, «Значне військове товариство XVII–XVIII ст.» Л. Окіншевича, «Записки НТШ» та інші. Згодом НТШ перенесло свою діяльність до Франції, де відкривало нові осередки та підтримувало молодих науковців[38].

Варто згадати й потужний осередок у Римі, де відновили роботу Василяни. Вони почали видавати «Записки чину Св. Василя Великого» та активно працювали над дослідженням церковної історії й документів Ватиканського архіву.

Новим етапом еміграції став кінець 1940-х років, коли серед українських істориків масово поширюється переїзд за океан – до США та Канади. В цей час значна кількість учених емігрувала, продовжуючи свою наукову діяльність там. У Нью-Йорк було перенесено УВАН, яка після цього розгорнула один із найдинамічніших періодів своєї роботи. Підсумком цього десятиріччя стало видання фундаментальної праці «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences». Водночас з'явилися й інші вагомі публікації: професор О. Оглоблин надрукував свої знакові дослідження, присвячені Переяславській угоді 1654 р., «Історії Русів», а також вийшла його важлива монографія про Мазепу під назвою «Люди старої України»[38].

Слід окремо згадати ще одного історика, який також був змушений емігрувати й продовжувати свою діяльність за межами України. Наступним автором, що входить у наше дослідження, є професор Павло Іванович Зайцев. Народжений на Слобожанщині (Сумщина), він розпочав свою наукову кар'єру у Петербурзі, адже саме там навчався в інституті. Після його закінчення Зайцев працював у школах, викладаючи іноземні мови – польську, литовську, грецьку, російську, а згодом і українську. У цей же період з'явилася його перша наукова праця – “Руский Библиофил”. Важливо зазначити, що на початковому етапі своєї кар'єри він значну увагу приділяв вивченню спадщини Т. Шевченка, а його дебютна робота була саме на тему, пов'язану з добою Шевченка[35].

Найперше, на чому варто наголосити, це те, що український історик почав свій шлях у Росії. Для того часу Петербург був потужним науковим центром, де гуртувалися українські дослідники та створювали важливі праці. До цього кола належали подружжя Русових, С. Єфремов, Д. Донцов, Д. Дорошенко, П. Стебницький, О. Лотоцький та інші. Саме в цей період Зайцев приєднався й до РУП (Революційна Українська Партія).

Події революції 1917 року застали його в Петербурзі. На той час він уже був відомим, самостійним істориком із чітко сформованими поглядами щодо майбутнього України. Зайцев належав до тих діячів, які у своїх працях відображали ідеї національного відродження та прагнення вільної України. Так, 9 березня 1917 року він узяв участь у виступі з декларацією та вимогами щодо державної та національної автономії України, звільнення галичан–полонених і українізації шкільної освіти. Того ж року він увійшов до складу Виконавчого Комітету Української Ради, що діяла у Петербурзі[35].

Важливо усвідомлювати, в яких умовах перебувала тоді Україна: більшість науковців гуртувалися й прямували до Києва, аби спільними зусиллями підтримати та організувати національне життя. У 1917 році П. Зайцев теж переїхав до Києва, де активно включився в наукову та громадську діяльність.

Свою громадсько-політичну діяльність П. Зайцев розпочав зі вступу до партії ТУП, де його обрали до складу Центрального комітету. Під впливом Д. Дорошенка він отримав призначення на посаду Комісара Косівського повіту (сам Д. Дорошенко на той час виконував обов'язки комісара Буковини та Галичини). Проте П. Зайцев недовго залишався на цій посаді й незабаром повернувся до педагогічної праці. Як згадувала про нього Н. Полонська-Василенко: «в 1917 році він викладав педагогіку в Науково-Педагогічній Академії. Тоді ми вперше зустрілись з Павлом Івановичем. Я пригадую його молодим, темпераментним, що постійно з захопленням, бурхливо дискутував на різні теми.» [38, с.2]. У цьому уривку маємо невеликий штрих до портрета молодого Зайцева, адже вже з ранніх літ його цінували й визнавали у наукових колах. Саме з такою харизмою його вперше й зустріла Н. Полонська-Василенко.

За часів Гетьманату П. Зайцев обіймав посаду директора Департаменту Загальних справ Міністерства освіти. Водночас він не відходив від педагогічної сфери, активно долучаючись до освітніх і наукових видань, серед яких “Наше минуле”. Варто підкреслити, що ця діяльність була для нього другорядною, адже головним осередком його праці залишалася Українська Академія Наук, де він входив до складу кількох комісій, зокрема комісії з вивчення біографій українських діячів[35].

У 1919 році Зайцев залишив Київ і через еміграцію змінив напрям своєї діяльності, зосередившись на роботі в УНР. Спершу він став начальником Культурно–освітнього відділу, а з 1921 року – членом Ради УНР. У 1922-1924 рр. виконував обов'язки Секретаря Українського Центрального Комітету[35].

Слід відзначити, що П. І. Зайцев був талановитим істориком, однак його сильна зацікавленість політично-соціальною справою певною мірою відсунула історичні дослідження на другий план. Хоча його внесок в історію та історіографію не був таким значним, як міг би стати, політична діяльність Зайцева також залишила по собі помітний слід. У першу чергу він запам'ятався як блискучий оратор, який вмів переконливо виступати перед

аудиторією. Попри політичну активність, більшість свого життя Зайцев присвятив педагогіці: навіть після еміграції він продовжив викладати різними мовами (польською, українською та латинською). Досить пізно він долучився до УВУ (Український Вільний Університет), де був призначений деканом Філософічного факультету. Згодом виявив ініціативу у проведенні літніх курсів з українознавства, підтримував зв'язки як зі старшою, так і з новою школою української історіографії, а також брав участь у численних програмах при УВУ[35].

П. Зайцев викладав у багатьох школах Петербурга та Києва, а пізніше вже в еміграції, у Польщі та Німеччині. Важливо зазначити, що після себе він залишив відносно небагато наукових праць, адже, як уже зазначалося вище, більшу частину часу приділяв політичній і громадській діяльності, тоді як історіописанню уваги приділяв менше. Саме тому його наукова спадщина виявилася не надто великою. Як відзначала Н. Полонська-Василенко: «надто багато часу й енергії віддавав він громадській та політичній діяльності. Людина експресивна, темпераментна, він завжди захоплювався чимсь поза наукою, і громадське життя відривало його від наукових дослідів у бібліотеках та архівах. Майже всі праці П. Зайцева можна об'єднати в один великий комплекс— Шевченкознавство. Перші праці його ще в Петербурзі були присвячені Т. Шевченкові: 1912 року він почав друкувати матеріали до біографії Т. Шевченка. Року 1913 були надруковані «Русские поэмы Шевченка» та «Як творив Шевченко». Року 1914 в «Вестнике Европы» надруковано «Первая любовь Шевченка» – одну з головних праць П. Зайцева, та «Текстологічну концепцію видання творів Шевченка». У Варшаві, в 1934–1939 роках Український Науковий Інститут друкував під редакцією П. Зайцева твори Т. Шевченка; надруковано було лише 13 томів (із 16–ти); того ж 1934 року вийшла польською мовою праця «Шевченко й поляки». 1935 року П. Зайцева було обрано на голову комісії Шевченкознавства НТШ. 1929 року у Львові було надруковано головну працю П. Зайцева – «Життя Тараса Шевченка». В ній, на широкому тлі життя України середини ХІХ ст., постать

Шевченка показано не лише як народного поета у смушковій шапці, але й як блискучого, освіченого та харизматичного європейця, що захоплював і неписьменних селян, і українську аристократію, пробуджуючи патріотичні почуття в усіх верствах. Майже весь наклад цієї книги загинув у Львові, і лише у 1955 році її було перевидано зусиллями НТШ у Парижі.» [38, с.4].

У цьому уривку ми бачимо приклад того, над якою тематикою працював видатний історик П. Зайцев, а саме – дослідження творчої спадщини Шевченка. Він присвятив багато часу написанню та поширенню своїх праць, у яких не лише глибоко аналізував творчість Кобзаря, а й закликав до національної боротьби. Загалом можна сказати, що Зайцев завжди підтримував ідею визвольної боротьби українців, висловлюючи це як у політичній, так і в історичній діяльності, майстерно вплітаючи ці ідеї у свої наукові твори. Важливо також відзначити, що він активно займався популяризацією своїх праць за кордоном, зокрема через їх переклади. Навіть у фінальні дні життя, перебуваючи у лікарні та вкрай тяжкому стані, він продовжував сподіватися, що зможе ще зробити свій внесок у науку та політику.

П. Зайцев був справжнім патріотом, відданим своїй Батьківщині. Він щиро вірив у важливість своєї діяльності й хоча як історик зробив не так багато, як міг би, його складно оцінювати у негативному ключі. Зайцев доклав значних зусиль для України, діяв настільки, наскільки дозволяли обставини, і робив те, що вважав найбільш ефективним. Попри думку, що він не повністю реалізував свій історичний потенціал, варто визнати: він працював на повну силу. Чи правильно він розподілив свої зусилля – судити важко, проте беззаперечно те, що він зробив багато і залишився відданим справі, яку любив[38].

Підсумовуючи період масової еміграції українських істориків, слід зазначити, що його неможливо описати однозначно. Ми вже ніколи не дізнаємося, якими могли б бути результати їхньої роботи, якби вона здійснювалася в умовах мирної України. Варто врахувати, що більшість

науковців були позбавлені необхідних джерел – архівів, бібліотек, документальних матеріалів, що, безумовно, впливало на історіописання. Водночас і сама ситуація в Україні, з її драматичними подіями, справляла вагомий вплив на їхні дослідження. Історики змушені були пристосовуватися до нових умов життя й праці.

У багатьох їхніх роботах виразно простежується вплив концепції М. Грушевського. Стосовно методики – вони зберігали традиційний принцип написання у «народному стилі» та дотримувалися узвичаєного плану викладу. Період еміграції виявився надзвичайно значущим, адже саме тоді було створено велику кількість праць, що згодом набули культового статусу. Українська інтелігенція заявила про себе на повен голос, а діяльність УВА та УВАН стала свідченням високого рівня науки, яка, навіть перебуваючи за кордоном, досягала індивідуально сильних результатів, поширювала знання про Україну й завдавала серйозних ударів по радянській історичній політиці. Н. Полонська-Василенко присвятила чимало уваги емігрантським науковцям, виділяючи серед них найбільш талановитих. Водночас вона неоднозначно оцінювала сам факт їх еміграції, адже важко було остаточно визначити, чи не стали б їхні праці ще більш вагомими, якби вони мали змогу залишитися на теренах України.

ВИСНОВОКИ

Проведене дослідження дозволило здійснити комплексний аналіз наукової творчості, історіографічних концепцій та біографічної спадщини Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко – однієї з ключових постатей української гуманітарної науки ХХ століття. На основі опрацювання її друкованих та архівних праць, а також історіографічних студій сучасних учених, у роботі вдалося реконструювати інтелектуальну біографію дослідниці, окреслити її внесок у розвиток української історіографії та визначити методологічні засади її наукової діяльності.

Простежено етапи розвитку історіографічного знання в інтерпретації Н. Полонської-Василенко. В роботі докладно охарактеризовано становлення жанрів історіографії, їхню еволюцію та змістовні особливості. дослідниці переконливо висвітлює механізми формування цих жанрів, наголошуючи на ключовій ролі літописання в середньовічній історичній традиції. Літописи, що згодом трансформувалися у хроніки, були головним носієм історичної інформації, завдяки якому сучасні дослідники отримали можливість реконструювати соціально-політичні процеси відповідних епох. Їхнє значення є надзвичайно вагомим, оскільки вони забезпечують безперервність історичної пам'яті. Разом із тим авторка (та й сучасна наука) визнає, що літописання нерідко залежало від політичної волі князів, що могло впливати на об'єктивність викладених подій – явище, характерне для різних часових періодів.

Вперше було досліджено добу козацтва в історіографічній інтерпретації, яка є одним із найважливіших етапів української історії. Аналіз наукової спадщини Н. Полонської-Василенко дає можливість оцінити її як дослідницю цього періоду, з'ясувати особливості її підходів та акцентів. Доба козацтва була вкрай складною не лише для історичного процесу, а й для розвитку історіографії, адже військово-політичні події істотно ускладнювали роботу літописців. Саме тоді літописання поступово набувало хронікальних рис, проте значна кількість авторів не змогла повністю розкрити свій потенціал

унаслідок суспільно-політичної нестабільності. Часткове припинення літописання негативно позначилося на подальшій історіографічній традиції, оскільки ці джерела становили основу для реконструкції подій. У цьому розділі також було осмислено діяльність провідних політичних діячів епохи та окреслено ті труднощі, з якими стикалася Н. Полонська-Василенко у процесі створення власних праць.

Н. Полонська-Василенко справедливо вважається однією з найвизначніших дослідниць своєї епохи. Її наукові праці були опубліковані як в Україні, так і за її межами, що підтверджує масштаб її творчої діяльності та її вагоме значення для подальшого розвитку української історичної науки.

У цьому фрагменті дослідження детально розкрито погляди Н. Полонської-Василенко на різні напрямки історіографії. Показано, що саме вона писала про них, які залишила спогади, а також те, як описувала особливості розвитку історичної науки. Варто зазначити, що мало хто міг би заперечити її високий рівень освіченості та ґрунтовність наукових підходів, характерних для тодішньої наукової та історичної спільноти. Саме завдяки цьому вона майстерно окреслила діяльність провідних діячів ХІХ ст., науковців, які ще не перебували під тиском радянської цензури. Тому дослідники ХІХ ст. переживали один із найсприятливіших періодів для розвитку історіографії, створення наукових праць, вивчення минулого та формування нових підходів. Загалом у межах цього розділу підкреслено, що саме в зазначений період було закладено кілька ключових напрямків історичної науки, а також формувався загальний формат написання регіональних студій. Кожен вчений прагнув знайти себе у «своїй епосі», чітко усвідомлюючи, яке коло проблем він хоче досліджувати.

Було проаналізовано історіографічний контекст доби, у якій жила та працювала Н. Полонська-Василенко. Саме тому цей розділ отримав найбільш детальну увагу, оскільки дослідниця докладно описала особливості свого часу. Початок ХХ ст. став проривним етапом для українських дослідників: вони фактично переживали один із найдинамічніших періодів розвитку

історіописання. В Україні було засновано значну кількість університетів, що стало важливим кроком у підвищенні рівня освіти. Широкі верстви населення, які раніше не мали можливості системно вивчати науки, отримали доступ до знань, зокрема до історії України, що суттєво зміцнювало загальнонаціональну свідомість.

Окрема частина дослідження зосереджувалася на біографічному доробку Н. Полонської-Василенко, що налічує чимало праць присвячених видатним дослідникам нашого минулого. Було проаналізовано її дослідження життя та професійної діяльності видатних вчених: О. Оглоблина, А. Кримського, М. Василенка, Д. Олянського, П. Курінного, Б. Крупницького. Окрім типових для такого роду статей огляду біографій вчених, авторка широко додає особисті моменти із знайомства чи спілкування із ними, адже фактично із кожним була знайома чи товаришувала. Поряд із цим цінним є її детальний аналіз наукових зацікавлень кожного із дослідників, а також ті праці, над якими проводили працю, однак з різних причин вони не були надруковані.

Значний обсяг роботи був присвячений дослідженням Н. Полонської-Василенко наукових установ серед яких Українська Академія наук та Український Вільний університет до якого власне авторка і мала стосунок безпосередньо. Дослідження про Академію наук є насправді масштабним та охоплює досить великий діапазон проблем, більшість із яких є унікальними, адже авторка була безпосереднім очевидцем багатьох явищ та процесів, що відбувалися за час її перебування в Україні та роботи у її структурі. Вона широко торкається теми репресій проти академіків та співробітників багато в чому апелюючи власними спогадами та враженням, що додає роботі особливої новизни та актуальності до сьогодні. Що стосується статті про Український Вільний університет то вона носить радше оглядовий та узагальнюючий характер, але попри це є цінним доробком, адже дає уявлення про етапи розвитку інституції та окремі епізоди із її життя, адже будучи на еміграції дослідниця працювала і тут.

Те, що описувала Н. Полонська-Василенко у своїх працях, становить надзвичайно цінний матеріал, адже дозволяє побачити суб'єктивний погляд дослідниці на діяльність різних науковців й отримати інформацію від людини, яка безпосередньо переживала події. Вона спостерігала, як буквально на очах розгорталося інтенсивне наукове життя, з'являлися нові праці, університети, осередки науковців та інші форми діяльності, що сприяли розвиткові історичних студій. Більшість дослідників того часу писали у народницькому стилі, і в їхніх роботах чітко проглядалися ідеї національного відродження – цього підходу дотримувалася і сама Н. Полонська-Василенко.

Однак згодом настала доба суттєвих обмежень: у 1925-1930 роках Україна опинилася під посиленням тиском радянської партійної системи, унаслідок чого можливості для розвитку української історичної науки значно звузилися, а темпи її поступу істотно сповільнилися.

Саме цей період позначений радянською окупацією України. У працях Н. Полонської-Василенко він відтворений надзвичайно докладно, оскільки дослідниці довелося особисто пережити тиск тоталітарної влади. Значну частину свого наукового доробку вона присвятила осмисленню подій зазначеної доби. Насамперед слід наголосити, що цей час характеризувався повною забороною всього українського: радянська партія цілеспрямовано прагнула заборонити, витіснити або знищити історію України, запровадивши систему жорсткої цензури. Вчених, чиї погляди не відповідали офіційній доктрині, фізично ліквідували; руйнувалися не лише фахові кар'єри, а й долі людей. Ув'язнення без суду стало поширеним інструментом репресій. Саме так окреслює ситуацію Н. Полонська-Василенко. Найбільш показовим для розуміння масштабу трагедії є факт арешту її другого чоловіка М. Василенка, переслідуваного за свою професійну діяльність. Репресії торкнулися не лише його, а й самої дослідниці та її оточення. За таких обставин створення праць з історії України ставало надзвичайно складним, а перспективи розвитку науки виглядали невизначеними. Попри це, історичний процес не припинявся: дослідники продовжували працювати, усвідомлюючи ризики.

З метою збереження життя та можливості донести правду світовій спільноті, вона була змушена емігрувати. Однак її патріотичні переконання та вірність українській справі залишилися незмінними. Саме в еміграційному середовищі Н. Полонська-Василенко змогла повною мірою висвітлити реальний стан історичної науки в період радянського терору, описавши умови, у яких працювали дослідники її покоління. Значна частина її праць була присвячена долям репресованих діячів, що дослідниця вважала своїм моральним обов'язком, аби їх не було стерто з національної пам'яті. Нею було опубліковано низку біографічних розвідок, а також узагальнюючу працю, у якій подано відомості про сотні репресованих українських науковців. Ці дослідження мають виняткове значення, оскільки дають змогу усвідомити масштаб інтелектуальних втрат, яких зазнала Україна, та показують, як багато людей віддали своє життя за можливість вільного існування української науки.

Підсумовуючи результати вивчення зазначеного періоду, можна дійти одного принципового висновку: Росія протягом століть послідовно намагалася підкорити Україну, використовуючи історію як інструмент ідеологічної маніпуляції. Створення образу України як "етнографічного регіону" імперського простору було однією з ключових політичних цілей. Однак протягом тривалого часу ця мета залишалася нездійсненою. Російська історіографія вибудовувалась на фальсифікаціях та насильницьких підходах, основною метою яких було формування концепції «Русского Мира» як домінантного цивілізаційного простору. Проте неможливо досягти стійкого результату, ґрунтуючись на примусі та агресії. Н. Полонська-Василенко виразно усвідомлювала небезпеку придушення національної історичної думки, адже за відсутності правдивого історичного наративу суспільство позбавляється власної ідентичності. Тому дослідники продовжували свою діяльність, прагнучи зберегти пам'ять про колег та їхній науковий внесок.

Здійснений нами аналіз дозволяє стверджувати, що Н. Полонську-Василенко можна вважати однією з концептуально оригінальних постатей української історіографії ХХ століття. У багатьох аспектах вивчення

історичного процесу вона виступала як провідний дослідник свого часу, пропонуючи інтерпретації, що значною мірою випереджали тодішній науковий дискурс. Науковиця змогла вийти за межі минулого України. В окремих питаннях вона не лише дистанціювалася від авторитетних концепцій свого часу, але й виступала як їхній опонент, формуючи альтернативні підходи до осмислення історичного розвитку.

Н. Полонська-Василенко стала однією з перших у діаспорному середовищі чітко артикулювала необхідність аналізу українського минулого поза рамками радянських і російських історичних схем, обґрунтовуючи концепцію тяглості української державницької традиції та культурного розвитку. Найвиразніше її оригінальність простежується в оцінці драматичних процесів ХХ століття, зокрема у дослідженнях репресій проти українських учених, у відтворенні інтелектуального середовища міжвоєнної та повоєнної доби, а також у її глибокому особистісному осмисленні феномену тоталітаризму.

Таким чином, проведений аналіз переконливо демонструє, що постать і наукова спадщина Н. Полонської-Василенко відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні українського історіографічного процесу. Її інтелектуальна спадщина залишається актуальною в умовах сучасної соціокультурної ситуації, зокрема у контексті деколонізації історичного знання та відновлення національної історичної пам'яті. Разом із тим її доробок і досі є недостатньо дослідженим і незалежним чином поцінованим як у професійному середовищі, так і серед широкої громадськості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білокінь С.І. Н.Д. Полонська-Василенко – історик, філософ, біограф. Книжник. №4. 1991. 22 с.
2. Василюк О. Д. Взаємини А. Ю. Кримського та Н. Д. Полонської-Василенко (за епістолярними джерелами). Сходознавство, 2013. № 62-63. 3-12. с.
3. Верба І.В. «Запорізька матка»: Н. Д. Полонська-Василенко: Короткий нарис життя та діяльності. Старожитності. №20. 1992. 30-32 с.
4. Верба І.В. Археографічна діяльність Н.Д. Полонської-Василенко. Київ, 1996. 38 с.
5. Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). Київ, 2000. 340 с.
6. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого і творчого шляху. Український історичний журнал. №7-8. 1993. 125-141 с.
7. Винар Л.-Р. І. Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблин. Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина, Нью-Йорк, 1977. 64-92 с.
8. Винар Л.-Р. І. Матеріяли до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко. Український історик. №2-4. 1983. 230-235 с.
9. Винар Л.-Р. І. Професор Н. Полонська-Василенко і Українське Історичне Товариство. Український історик. №1-3. 1969. 47-50 с.
10. Гирич І.Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених концептуалістів. Тернопіль: Богдан, 2012. 488 с.
11. Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України НАН України. Вип.25. 2014. 440 с.
12. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
13. Колесник І. І. Українська історіографія: XVIII-початок ХХ століття. Київ: Генеза, 2000. 254 с.

14. Колесник І.І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Фенікс, 2013. 566 с.
15. Кондратюк К. Українська історіографія ХІХ-початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 242 с.
16. Мазур І. Д, Водотика С.Г. Н.Д. Полонська-Василенко як історик Запоріжжя. Шляхи розвитку слов'янських народів: Актуальні проблеми історії. Вип. 2-3. 1992. 219-228 с.
17. Микола Василенко (1866–1935) – український вчений, політичний і громадський діяч: до 150-річчя від дня народження. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/2707> (дата звернення 24.08.2025).
18. Оглоблин О. П. Хто був автором „Історії русов“?. Наші дні. 1943. Ч. 11.
19. Омелянченко В. Наталія Полонська–Василенко (3 нагоди 85–ої річниці з дня народження і 60–ої річниці науково–академічної діяльності). Український історик. 1969, № 1-3 (21-23). 86-94 с.
20. Омелянченко В. Олександр Оглоблин (життя й діяльність). Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина, Нью-Йорк, 1977. 57-63 с.
21. Полонська-Василенко Н. Д. Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871-1941. Український історик, 1971. №3-4 (31-32), 90-98 с.
22. Полонська-Василенко Н. Д. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920-их років. Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. Париж ; Чікаго : Накладом Осередку праці НТШ в Чікаго, 1962. 355 с.
23. Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність. Український історик, 1966. №3-4 (11-12). 41-51 с.
24. Полонська-Василенко Н. Д. Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці. Український історик. 1970, № 1-3 (25-27). 33-37 с.

25. Полонська-Василенко Н. Д. Пам'яті Домета Олянчина (6.VII.1891-25.VI.1970). Український історик, 1970. №4 (28). 83-89 с.
26. Полонська-Василенко Н. Д. Петро Петрович Курінний (3 нагоди 70-ліття). Наукові Записки УВУ. 1965-66. ч. 8. 5-18 с.
27. Полонська-Василенко Н. Д. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894-1956). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. XXXIV. 253-270 с.
28. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: нарис історії. Ч. 1. 1918-1930. Мюнхен: Друк. "Logos", 1955. 150 с.
29. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: нарис історії. Ч. 2. 1931-1941. Мюнхен: Друк. "Logos", 1958. 214 с.
30. Полонська-Василенко Н. Д. Український Вільний Університет (1921-1971). Український історик. 1971, №01-02 (29-30). 17-27 с.
31. Полонська-Василенко Н.Д. Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1964. 52с.
32. Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Т.1. Мюнхен: Українська Вільна Академія наук в Німеччині «Дніпрова Хвиля», 1965. 397 с.
33. Полонська-Василенко Н.Д. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. Т.2. 1967. 397 с.
34. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). Заселення Новоросійської губернії. Т.2. Мюнхен: УВУ, 1960. 187 с.
35. Полонська-Василенко Н.Д. Професор Павло Іванович Зайцев (1886-1965): Наук.зап. УВУ. Мюнхен, 1965-1966. 225-228 с.
36. Полонська-Василенко Н.Д. Сторінки спогадів: Український Вільний Університет, 1965. 104 с.
37. Полонська-Василенко Н.Д. Українська історіографія. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1971. 104 с.

38. Полонська-Василенко Н.Д. Українська історія на еміграції.
39. Портнов А. Історії істориків. Наталія Полонська-Василенко.
[URL]: <https://www.youtube.com/watch?v=nje65EVkRzA>
40. Ульяновський В.І. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: Сторінками життєпису. Київ, 1995. 5-88 с.
41. Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.
42. Ясь В.О. Персональна бібліографія істориків діаспори. Бібліотечний вісник. №2. 1996. 10-16 с.
43. Ясь О.В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): у 2 ч. Київ: Інститут історії України, 2014. 650 с.
44. Ясь О.В. Рецензія на книгу: Полонська-Василенко Н. Спогади. Український історичний журнал. № 5. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 199–201 с.
45. Ясь О.В. Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 1. Київ, 2005. 333-357 с.
46. Ясь О.В. Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці. Київ: НАН України, 2000. 352-391 с.